

OSMO POGLAVLJE: **Kontinentalni imperijalizam: pan-pokreti**

NACIZAM i boljševizam više duguju pangermanizmu odnosno panslavizmu nego ijednoj drugoj ideologiji ili političkom pokretu. To je najevidentnije u spoljnoj politici gde su strategije nacističke Nemačke i sovjetske Rusije u stopu pratile poznate osvajačke programe koje su zacrtali pan-pokreti tokom Prvog svetskog rata, tako da su totalitarni ciljevi često bili pogrešno shvatani kao odraz nekog trajnog nemačkog ili ruskog interesa. Dok ni Hitler ni Staljin nikada nisu priznali svoj dug imperijalizmu za razvoj svojih metoda vlasti, ni jedan ni drugi se nisu kolebali da priznaju dug ideologiji pan-pokreta ili da imitiraju njihove parole.¹

Rođenje pan-pokreta se nije poklopilo sa rođenjem imperijalizma; oko 1870. panslavizam je već nadrastao neodređene i konfuzne teorije slavenofila², a pangermansko osećanje je bilo u opticaju u Austriji još sredinom devetnaestog veka. Oni su se, međutim, tek sa trijumfalnom imperijalističkom ekspanzijom zapadnih nacija osamdesetih godina kristalizovali u pokrete i raspalili maštu širih slojeva. Srednjoevropske i istočnoevropske nacije, koje nisu imale kolonijalne posede niti mnogo nade za prekomorsku ekspanziju, sada su zaključile da imaju ista prava da se šire kao i drugi veliki narodi, i ako ne dobiju ovu mogućnost preko mora, one će biti prisiljene da je ostvare u Evropi.³ Pangermanizam i panslavizam su se slagali da, pošto žive u kontinentalnim državama i pošto su kontinen-

¹ Hitler je pisao u *Mein Kampf*-u (New York, 1939): U Beču sam postavio temelje svog pogleda na svet, ali i načina političkog mišljenja koje je posle trebalo samo da dopunim detaljima, ali koji me nikada kasnije nisu napustili (p. 129). Staljin se vratio na parole panslavizma tokom prvog rata. Panslavistički kongres u Sofiji 1945, koji su sazvali Rusi-pobednici, usvojio je rezoluciju koja je proglašavala da nije samo međunarodna politička potreba to da se ruski odredi kao jezik opšte komunikacije i kao zvanični jezik svih slovenskih zemalja, već je to moralno neophodno. (Vidi *Aufbau*, New York, April 6, 1945.) Malo pre toga bugarski radio je emitovao poruku mitropolita Stefana, svećenika Svetog bugarskog sinoda, u kome on poziva ruski narod da se seti svoje spasiteljske misije i prorokovao ujedinjenje slovenskog naroda. (Vidi *Politics*, January, 1945).

² Za iscrpno predstavljanje i diskusiju slavenofila vidi Alexandre Koyré, *La philosophie et le problème national en Russie au début du 19e siècle* (Institut Français de Leningrad, Bibliothèque Vol. X, Paris, 1929).

³ Ernst Hasse, *Deutsche Grenzpolitik*, 4. Heft. *Die Zukunft des deutschen Volkstums*, 1907, p. 132.

talni narodi , treba da traže kolonije na kontinentu,⁴ da se u geografskom kontinuitetu šire od centra vlasti,⁵ da protiv ideje Engleske... izražene u rečima: Hoću da vladam morem, stoji ideja Rusije izražena u rečima: Hoću da vladam kopnom ,⁶ kako bi konačno postala očigledna ogromna superiornost kopna nad morem... superiorni značaj vlasti nad kopnom nad vlašću nad morem...⁷

Glavni značaj kontinentalnog za razliku od prekomorskog imperijalizma leži u činjenici da njegov koncept kohezivne ekspanzije ne dozvoljava bilo kakvu geografsku distancu između metoda i institucija kolonije i nacije, tako da nisu potrebni povratni efekti da bi se kontinentalni imperijalizam i njegove posledice osetili u Evropi. Kolonijalni imperijalizam za pravo počinje kod kuće.⁸ Iako je kao i prekomorski imperijalizam gajio prezir prema uskosti nacionalne države, on se njoj nije toliko suprotstavljao ekonomskim argumentima, koji su, najzad, često izražavali autentične nacionalne potrebe, koliko idejom proširene plemenske svesti⁹ koja je trebalo da ujedini sve narode sličnog porekla, nezavisno od istorije i mesta.¹⁰ Kontinentalni imperijalizam je zato krenuo sa mnogo većim afinite-

⁴ *Ibid.*, 3. Heft. *Deutsche Grenzpolitik*, pp. 167-168. Geopolitičke teorije ove vrste kolale su među *Alldeutschen*, članovima pangermanske lige. Oni su uvek poredili geopolitičke potrebe. Austrijski pangermanizam, karakteristično, nikada nije povlačio takve paralele.

⁵ Slavenofilski pisac Danilevski, čija je knjiga *Rusija i Evropa* (1871) postala standardno delo panslavizma, slavio je političku sposobnost Rusa zbog njihove goleme hiljadugodišnje države koja jo uvek raste i čija se vlast ne iri kao evropska vlast na kolonijalni način, već uvek ostaje koncentrisana oko svog jezgra, Moskve. Vidi K. Staehlin, *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 1923-1939, 5 vols., IV/a, 274.

⁶ citat iz J. Slowackog, poljskog publiciste koji je pisao četrdesetih godina. Vidi N. O. Lossky, *Three Chapters from the History of Polish Messianism*, Prague, 1936, u International Philosophical Library, II,9.

Panslavizam, prvi od panizama (vidi Hoetzsch, *Russland*, Berlin 1913, p. 439) izražava ove geopolitičke teorije skoro četrdeset godina pre nego to je pangermanizam počeo da misli u kontinentima . Kontrast između engleske pomorske vlasti i kontinentalne kopnene bio je tako upadljiv da bi bilo nategnuto tražiti uticaje.

⁷ Reismann-Grone, Ueberseepolitik oder Festlandspolitik? , 1905, *Alldeutsche Flugchriften*, No. 22, p. 17.

⁸ Ernst Hasse predložio je da se izvesne nacionalnosti (Poljaci, Česi, Jevreji, Italijani, itd.) tretiraju na isti način na koji je prekomorski imperijalizam tretirao domoroce na neevropskim kontinentima. Vidi *Deutsche Politik*. 1. Heft: *Das Deutsche Reich als Nationalstaat*, 1905, p. 62. To je glavna razlika između Pangermanske lige, osnovane 1886, i ranijih kolonijalnih dru tava kakav je *Central-Verein für Handelsgeographie* (osnovan 1863). Veoma pouzdan opis aktivnosti Pangermanske lige dat je u Mildred S. Wertheimer, *The Pan-German League 1890-1914*, 1924.

⁹ Emil Deckert, *Panlatinismus, Panslawismus und Panteutonismus in ihrer Bedeutung für die politische Weltlage*, Frankfurt a/M, 1914, p. 4.

¹⁰ Pangermani su još pre Prvog svetskog rata govorili o razlikovanju između *Staatsfremde* , ljudi germanskog porekla koji žive pod upravom druge zemlje, i *Volksfremde* , ljudi

tom prema konceptima rase, oduševljeno je prihvatio tradiciju teorije rase¹¹ i veoma malo se oslanjao na određena iskustva. Njegovi rasni koncepti su u osnovi bili potpuno ideološki i mnogo brže su se razvijali u odgovarajuće političko oruđe nego slične teorije prekomorskih imperijalista koji su uvek mogli da se pozovu na autentično iskustvo.

Pan-pokretima se uopšte pridavalo malo pažnje u diskusiji o imperijalizmu. Njihovi snovi o kontinentalnim imperijama bili su zasenjeni opipljivijim rezultatima prekomorskih osvajanja, a njihovo odsustvo interesa za ekonomiju¹² stajalo je u smešnoj suprotnosti prema strašnim profitima ranog imperijalizma. Štaviše, u periodu kada su skoro svi počeli da veruju da su ekonomija i politika manje-više ista stvar, bilo je lako prevideti sličnosti kao i značajne razlike između dve vrste imperijalizma. Protagonisti pan-pokreta imali su, kao i zapadni imperijalisti, svest o svim spoljnopolitičkim temama koje su starije vladajuće grupe nacionalnih država zaboravile.¹³ Njihov uticaj na intelektualce je bio još izrazitiji – cela ruska inteligencija, sa samo nekoliko izuzetaka, bila je panslavistička, a pangermanizam je u Austriji počeo skoro kao studentski pokret.¹⁴ Njihova glavna razlika u odnosu na mnogo uvaženiji imperijalizam zapadnih nacija bio je nedostatak podrške kapitala; njihovim pokušajima da se prošire nije prethodio, a nije ni mogao da prethodi, izvoz suvišnog novca i suvišnih ljudi, jer Evropa nije nudila kolonijalne mogućnosti za to. Zato među njihovim vođama ne nalazimo skoro nijednog biznismena i avanturistu, već mnogo pripadnika slobodnih profesija, učitelja i vladinih službenika.¹⁵

negermanskog porekla koji žive u Nemačkoj. Vidi Daniel Frymann (pseudonim za Heinrich Class), *Wenn ich der Kaiser wär. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*, 1912.

Kada je Austrija bila inkorporisana u Treći rajh, Hitler se obratio nemačkom narodu u Austriji tipično pangermanskim parolama. Gde god da smo rođeni, rekao im je, svi smo mi sinovi nemačkog naroda. *Hitler's Speeches*, ed. by N. H. Baynes, 1942, II, 1408.

¹¹ Th. G. Masaryk, *Zür russischen Geschichts- und Religionsphilosophie* (1913) opisuje zoolo ki nacionalizam slavenofila od vremena Danilevskog (p. 157). Otto Bonhard, zvanični istoričar Pangermanske lige, tvrdio je da postoje bliske veze između njene ideologije i rasizma Gobinoa i H. S. Čembrlena. Vidi *Geschichte des alldeutschen Verbandes*, 1920, p. 95.

¹² Izuzetak je Friedrich Neumann, *Central Europe* (London, 1916), koji je želeo da mnogo nacija u Srednjoj Evropi zameni jednim ujedinjenim ekonomskim narodom (*Wirtschaftsvolk*) pod nemačkim vodstvom. Iako je bila bestseller tokom celog Prvog svetskog rata, njegova knjiga uticala je samo na Austrijsku socijaldemokratsku partiju; vidi Karl Renner, *Oesterreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze*, Vienna, 1916, p. 37 ff.

¹³ Barem pre rata, interes velikih partija u spoljnim poslovima bio je potpuno zaklonjen domaćim stvarima. Stav Pangermanske lige je drugačiji i to je nesumnjivo propagandno preimućstvo (Martin Wenck, *Alldeutsche Taktik*, 1917).

¹⁴ Vidi Paul Molisch, *Geschichte der Deutschnationalen Bewegung in Oesterreich*, Jena, 1926, p. 90: Činjenica je da studentsko telo ne odslikava jednostavno op tu političku konstelaciju; naprotiv, jaka pangermanska uverenja potiču u velikoj meri iz studentskog tela i odatle nalaze put u op tu politiku.

¹⁵ Korisna informacija o socijalnom sastavu članstva Pangermanske lige, njenih lokalnih i izvr nih službenika, može se naći u Wertheimer, *op. cit.* Vidi takode Lothar Werner, *Der*

Dok je prekomorski imperijalizam, uprkos svojim antinacionalnim tendencijama, uspeo da dâ novi životni podsticaj zastarelim institucijama nacionalne države, kontinentalni imperijalizam je bio i ostao nedvosmisleno neprijateljski nastrojen prema svim postojećim državnim telima. Njegovo opšte raspoloženje, međutim, bilo je mnogo više pobunjeničko, a njegove vode mnogo veštije u revolucionarnoj retorici. Dok je prekomorski imperijalizam nudio zaista dovoljno opštih rešenja za ostatke svih klasa, kontinentalni imperijalizam nije imao ništa da ponudi osim ideologije i pokreta. No i to je bilo sasvim dovoljno u vreme koje je više volelo ključ za istoriju od političke akcije, dok su ljudi usred opšte dezintegracije i društvene atomizacije želeli da negde pripadaju po svaku cenu. Slično tome, očigledno razlikovanje bele kože, čije su prednosti u crnoj ili žutoj sredini bile lako shvatljive, moglo bi se uspešno porediti sa čisto imaginarnom razlikom između istočnjaka i zapadnjaka, ili arijevske i nearijevske duše. Zapravo su dosta komplikovana ideologija i organizacija koja nije ostvarivala nikakav trenutni interes dokazale da su mnogo privlačnije od opipljivih prednosti i svakidašnjih uverenja.

Uprkos tome što nisu postigli uspeh, sa svojim poslovičnim ulagivanjem gomili pan-pokreti su od početka bili mnogo privlačniji od prekomorskog imperijalizma. Opšta privlačnost, koja je odolela konkretnim promašajima i stalnim promenama programa, nagovestila je kasnije totalitarne grupe koje su, što se stvarnih ciljeva tiče, bile na sličan način maglovite i podložne svakodnevnim promenama političkih linija. Članstvo pan-pokreta se na okupu održavalo više opštim raspoloženjem nego jasno definisanim ciljem. Istina, i prekomorski imperijalizam stavio je ekspanziju kao takvu iznad bilo kog programa osvajanja i zato je zauzimao svaku teritoriju koja se nudila kao lak plen. Ma kako da je bio ćudljiv taj izvoz suvišnog novca, on je služio da odredi granicu sledeće ekspanzije; ciljevima pan-pokreta je nedostajao čak i ovaj dosta anarhičan element ljudskog planiranja i geografskog ograničavanja. Iako nisu imali specifične programe za osvajanje sveta, oni su stvorili raspoloženje totalne prevlasti, mešanja i obuhvatanja svih ljudskih stvari, pan-humanizma, kako je to Dostojevski jednom rekao.¹⁶

U imperijalističkom savezu između gomile i kapitala inicijativa uglavnom leži na predstavnicima biznisa osim u slučaju Južne Afrike, gde se odsečna politika gomile rano razvila. U pan-pokretima, s druge strane, inicijativa uvek leži isključivo u gomili, koju je tada (kao i danas) vodila izvesna grupa intelektualaca. Njima je još uvek nedostajala ambicija da vladaju svetom i oni nisu čak ni sanjali o mogućnosti totalne dominacije, ali

Alldeutsche Verband. 1890-1918. Historische Studien. Heft 273, Berlin, 1935. i Gottfried Nippold, Der deutsche Chauvinismus, 1913, p. 179 ff.

¹⁶ Citirano iz Hans Kohn, The Permanent Mission u *The Review of Politics*, July, 1948.

su znali kako da organizuju gomilu i bili su svesni organizacionih, ne pukih ideoloških ili propagandnih, načina na koje se može upotrebiti rasni koncept. Njihov je značaj samo površno zahvaćen u relativno skromnim teorijama spoljne politike germanizovane srednje Evrope ili rusizovane istočne ili južne Evrope koje su nacizmu i boljševizmu služile kao polazne tačke za programe osvajanja sveta.¹⁷ Germanski narodi izvan Rajha i naša manja slovenska sabraća izvan Svete Rusije predstavljali su udobnu dimnu zavesu nacionalnog prava na samoopredeljenje, lake stepenice za dalju ekspanziju. Ipak, mnogo značajnija je bila činjenica da su totalitarne vlade nasledile oreol svetosti: trebalo je samo da prizovu prošlost Svete Rusije ili Svetog Rimskog carstva, pa da se jave sve vrste predrasuda kod slovenskih i germanskih intelektualaca.¹⁸ Pseudomistična glupost, obogaćena bezbrojnim i proizvoljnim istorijskim sećanjima, bila je tako emocionalno privlačna da je izgledalo da po dubini i širini prevazilazi granice nacionalizma. Iz toga je, u svakom slučaju, izrasla ta nova vrsta nacionalističkog osećanja čija se nasilnost pokazala kao izvanredan motor za pokretanje masa, sasvim adekvatan da zameni stariji nacionalni patriotizam kao emocionalni centar.

Taj novi tip plemenskog nacionalizma, manje ili više karakterističan za sve srednje i istočnoevropske nacije i nacionalnosti, bio je po sadržaju i značaju iako ne po nasilju sasvim drugačiji od zapadnih nacionalističkih ispada. Šovinizam koji se sada uglavnom povezuje sa *nationalisme intégral* Morasa i Baresa na prelazu vekova, sa svojom romantičarskom glorifikacijom prošlosti i morbidnim kultom mrtvih čak u svojim najludim fantastičnim manifestacijama nije držao da su ljudi francuskog porekla, rođeni i odgojeni u drugoj zemlji, bez ikakvog znanja francuskog jezika ili kulture, rođeni Francuzi zahvaljujući nekoj misterioznoj osobini tela ili duše. Tek sa proširenom plemenskom svešću pojavila se ta čudna identifikacija nacionalnosti sa nečijom dušom, taj ka unutra okrenuti ponos koji se više ne bavi samo javnim stvarima, već prožima svaku fazu privatnog života sve dok, na primer, ne postane privatni život svakog pravog Poljaka... javni život poljaštva.¹⁹

U psihološkom smislu, glavna razlika između čak najžešćeg šovinizma i ovog plemenskog nacionalizma jeste da je u onom prvom čovek ospoljen,

¹⁷ Danilewski, *op. cit.*, uključio je u buduće rusko carstvo sve evropske zemlje, Tursku, Madarsku, Čehoslovačku, Galiciju i Istru sa Trstom.

¹⁸ Slavenofil K. S. Aksakov, koji je pisao sredinom devetnaestog veka, shvatio je sasvim doslovno zvanično ime Sveta Rusija, kao to su kasnije činili pansloveni. Vidi Th. G. Masaryk, *op. cit.*, p. 234. ff. Veoma karakteristična za maglovitu besmislicu pangermanizma je studija Moeller van den Brucka, *Germany's Third Empire* (New York, 1934), u kojoj on proglaša: Postoji samo Jedno carstvo, a to je jedina Crkva. Sve ostalo to traži titulu može biti država ili zajednica građana ili sekta. Postoji samo jedno Carstvo (p. 236).

¹⁹ George Cleinow, *Die Zukunft Polens*, 1914, II, 93 ff.

da se bavi vidljivim duhovnim i materijalnim dostignućima nacije, dok je u drugom, čak u njegovim najblažim formama (na primer, Nemački omladinski pokret) introvertan, usredsređen na samu dušu ličnosti koja se smatra otelovljenjem opštih nacionalnih kvaliteta. Šovinistička mistika još uvek ukazuje na nešto što je stvarno postojalo u prošlosti (kao u slučaju *nationalisme intégral*) i pokušava da to uzdigne do sfere izvan ljudske kontrole; tribalizam, s druge strane, polazi od nepostojećih pseudomističnih elemenata, koje kani da potpuno realizuje u budućnosti. To se može brzo shvatiti po užasnoj aroganciji sadržanoj u njegovoj usredsređenosti na samoga sebe, koja se usuđuje da meri narod, njegovu sadašnjost i prošlost, merilom uzvišenih unutarnjih kvaliteta, a da obavezno zanemaruje njegovu konkretnu egzistenciju, tradiciju, institucije i kulturu.

Politički govoreći, plemenski nacionalizam uvek tvrdi da je njegov narod okružen svetom neprijatelja, da je on jedan protiv svih, da postoji suštinska razlika između tog naroda i svih drugih. On zahteva od svog naroda da bude jedinstven, individualan, neuporediv sa svim drugima i teoretski poriče samu mogućnost jedinstvenog čovečanstva davno pre nego što je ta mogućnost iskorišćena za razaranje čovekove humanosti.

I: Plemenski nacionalizam

KAO ŠTO JE kontinentalni imperijalizam potekao od frustriranih ambicija zemalja koje nisu dobile svoj udeo u iznenadnoj ekspanziji osamdesetih godina, tako se tribalizam pojavio kao nacionalizam onih naroda koji nisu učestvovali u nacionalnoj emancipaciji i nisu postigli suverenitet nacionalne države. Gde god su te dve frustracije bile kombinovane, kao u mnogonacionalnoj Austro-Ugarskoj i Rusiji, pan-pokreti su prirodno našli svoje najplodnije tlo. Štaviše, pošto je Dvojna monarhija sadržala u sebi i slovenske i germanske iredentističke nacionalnosti, panslavizam i pangermanizam su se od početka koncentrisali na njeno razaranje, a Austro-Ugarska je postala pravi centar pan-pokreta. Ruski pansloveni izjavili su još 1870. da bi najbolja moguća polazna tačka za panslovensko carstvo bilo razaranje Austrije²⁰, a austrijski pangermani bili su tako žestoko agresivni prema sopstvenoj vladi da se čak i *Alldeutsche Verband* često žalio na preterivanja bratskog austrijskog pokreta.²¹ Plan za ekonomsko jedinstvo srednje Evrope pod nemačkim

²⁰ Tokom Krimskog rata (1853-1856) Mihael Pagodin, ruski folklorist i filolog, napisao je pismo Caru u kome slovenske narode naziva jedinim pouzdanim saveznicima Rusije (Taehlin, *op. cit.*, p. 35); kratko iza toga general Nikolaj Muravjev-Amurski jedan od velikih graditelja ruskog carstva, nadao se oslobodenju Slovena od Austrije i Turske (Hans Kohn, *op. cit.*); a jo 1870. pojavio se vojni pamflet koji je zahtevao uni tenje Austrije kao neophodan uslov za panslovensku federaciju (vidi Staehlin, *op. cit.*, p. 282).

²¹ Vidi Otto Bonhard, *op. cit.*, p. 58 ff. i Hugo Grell, *Der alldeutsche Verband, seine Geschichte, seine Bestrebungen, seine Erfolge*, 1898, No. 8.

vodstvom, zajedno sa svim sličnim projektima kontinentalne imperije nemačkih pangermana, promenio se iznenada, kada su ga se latili austrijski pangermani, u strukturu koja će postati centar nemačkog života na celoj Zemlji i biti u savezništvu sa svim ostalim germanskim državama.²²

Očito je samo po sebi da su ekspanzionističke tendencije panslavizma bile isto toliko zbunjujuće za cara koliko su samoinicijativna uveravanja u lojalnost Rajhu a neloyalnost Austriji bila za Bizmarka.²³ Bez obzira na to koliko su visoko povremeno išla nacionalna osećanja, ili koliko su nacionalistički zahtevi mogli da postanu smešni u kriznim vremenima, oni su, sve dok su bili vezani za ograničenu nacionalnu teritoriju i dok ih je kontrolisao ponos u ograničenoj nacionalnoj državi, ostajali u granicama koje je tribalizam pan-pokreta odmah prekoračio.

Modernizam pan-pokreta može se najbolje oceniti iz njihove potpuno nove pozicije prema antisemitizmu. Najverovatnije je bilo da će potisnute manjine, kao Sloveni u Austriji i Poljaci u carističkoj Rusiji, zbog sukoba sa vlašću otkriti skrivene veze između jevrejskih zajednica i evropskih nacionalnih država, a to bi otkriće moglo lako da dovede do mnogo temeljnijeg neprijateljstva. Kad god se antagonizam prema državi nije identifikovao sa nedostatkom patriotizma, kao u Poljskoj, gde je neloyalnost caru bila znak poljske lojalnosti, ili u Austriji, gde su Nemci na Bizmarka gledali kao na svoju veliku nacionalnu figuru, ovaj antisemitizam je poprimao mnogo žešće forme, jer su se Jevreji tada pojavljivali kao zastupnici ne samo ugnjetavajuće državne mašine već i stranog ugnjetača. Ali suštinska uloga antisemitizma u pan-pokretima slabo se može objasniti pozicijom manjina ili određenim iskustvima koja je Šenerer, protagonist austrijskog pangermanizma, imao u svojoj ranoj karijeri kada je, još uvek član Liberalne partije, postao svestan veza između Habsburške monarhije i dominacije Rotšildovih u austrijskoj mreži železnica.²⁴ To bi samo po sebi teško moglo da ga navede da izjavi da mi pangermani gledamo na antisemitizam kao na okosnicu naše nacionalne ideologije,²⁵ niti bi išta slično

²² Prema austrijskom pangermanskom programu iz 1913, citirano prema: Eduard Pichl (al. Herwig), *Georg Schoenerer*, 1938, 6 Vols., VI, 375.

²³ Kada je Šenerer, sa divljenjem prema Bizmarku, izjavio 1876. da Austrija mora prestati da bude velika sila (Pichl, *op. cit.*, I, 90), Bizmark je mislio i rekao svojim austrijskim obožavaocima da je moćna Austrija vitalno neophodna Nemačkoj. Vidi F. A. Neuschaefer, *Georg Ritter von Schoenerer* (Dissertation), Hamburg, 1935. Carevo držanje prema panslavizmu bilo je mnogo dvosmislenije jer je panslovenska koncepcija države uključivala snažnu narodnu podršku despotskoj vladavini. No, čak i pod takvim primamljivim okolnostima, Car je odbio da podrži ekspanzionistički zahtev slavenofila i njihovih sledbenika. Vidi Staehlin, *op. cit.*, p. 30 ff.

²⁴ Vidi poglavlje II.

²⁵ Pichl, *op. cit.*, I, 26. Prevod je citiran iz odličnog članka Oscar Darbach, 'The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schoenerer', u *Jewish Social Studies*, vol. VII, No. 1, January, 1945.

moglo da navede panslovenskog ruskog pisca Rozanova da se pretvara da ne postoji problem u ruskom životu u kome kao mirodija nije i pitanje: Kako da izađemo na kraj sa Jevrejima .²⁶

Ključ iznenadnog pojavljivanja antisemitizma kao centra celog pogleda na život i svet za razliku od njegove isto političke uloge u Francuskoj tokom Drajfusove afere ili njegove instrumentalizacije u propagandne svrhe u nemačkom Štekerovom pokretu leži u prirodi tribalizma više nego u političkim činjenicama i okolnostima. Pravo značenje antisemitizma u pan-pokretima sastoji se u tome što je mržnja prema Jevrejima bila, po prvi put, oštrija od svih stvarnih iskustava koja su se ticala jevrejskog naroda politički, društveno ili ekonomski, i što je sledila samo čudnu logiku ideologije.

Plemenski nacionalizam, pokretačka snaga kontinentalnog imperijalizma, imao je malo zajedničkog sa nacionalizmom potpuno razvijene zapadne nacionalne države. Nacionalna država, sa svojim zahtevom za narodnim zastupništvom i nacionalnim suverenitetom, kakva se razvijala od Francuske revolucije tokom čitavog devetnaestog veka, bila je rezultat kombinacije dva činioca koja su u osamnaestom veku bila još uvek odvojena i ostala su odvojena u Rusiji i Austro-Ugarskoj: nacionalnosti i države. Nacije su izašle na scenu istorije i emancipovale se kada su narodi stekli svest o sebi kao o kulturnim i istorijskim entitetima, a o svojim teritorijama kao o stalnom domu, gde je istorija ostavila vidljive tragove, kao celinama čija je kultivacija bila proizvod zajedničkog rada njihovih predaka i čija bi budućnost zavisila od razvoja zajedničke civilizacije. Gde god su nacionalne države stvorene, migracije su se završile, dok je, s druge strane, u istočnim i južnim regionima Evrope izostalo osnivanje nacionalnih država, jer one nisu mogle da se održe na čvrsto ukorenjenim seljačkim klasama.²⁷ Sociološki gledano, nacionalna država je bila država emancipovanih evropskih seljačkih klasa i iz tog razloga su nacionalne vojske mogle da očuvaju svoju stalnu poziciju unutar tih država samo do kraja prošlog veka, to jest, samo dok su bile istinski predstavnik ruralne klase.

Vojska, kao što je istakao Marks, je bila stvar časti sa premijama za zemljoradnike: oni bi se pretvorili u gospodare, braneći u inostranstvu svoj novostečeni posed... uniforma je bila njihov državni kostim, rat je bio njihova poezija; dodeljeno zemljište bilo im je domovina, a patriotizam je postao idealni oblik poseda.²⁸ Zapadni nacionalizam koji je kulminirao u opštoj regrutaciji, bio je proizvod čvrsto ukorenjenih i emancipovanih seljačkih klasa.

²⁶ Vassiliff Rozanov, *Fallen Leaves*, 1929. pp. 163-164.

²⁷ Vidi S. A. Macartney, *National States and National Minorities*, London, 1934, p. 432 ff.

²⁸ Karl Marx, *The Eighteen Brumaire of Louis Bonaparte*, engleski prevod De Leon, 1898.

Dok je svest o nacionalnosti srazmerno skorašnji događaj, struktura države je bila izvedena iz vekova monarhije i prosvetljenog despotizma. Bilo u obliku nove republike, bilo reformisane ustavne monarhije, država je kao svoju vrhovnu funkciju nasledila zaštitu svih stanovnika na svojoj teritoriji bez obzira na njihovu nacionalnost i trebalo je da deluje kao vrhovna zakonska institucija. Tragedija nacionalne države je bila u tome što se nacionalna svest koja je jačala preklapala sa tim funkcijama. U ime volje naroda država je bila primoravana da prizna samo pripadnike nacije kao građane, da dodeli puna građanska i politička prava samo onima koji su pripadali nacionalnoj zajednici po pravu porekla i činjenici rođenja. To je značilo da je država delom bila transformisana od instrumenta zakona u instrument nacije.

Osvajanje države od strane nacije²⁹ bilo je umnogome olakšano padom apsolutne monarhije i novim razvojem klasa koji je iz toga proizašao. Apsolutni monarh trebalo je da služi interesima nacije u celini, da bude vidljivi eksponent i dokaz postojanja takvog zajedničkog interesa. Prosvetljeni despotizam zasnivao se na Roanovom: kraljevi komanduju narodima a interes komanduje kralju ;³⁰ ukidanjem kralja i suvereniteta naroda, ovaj zajednički interes bio je u stalnoj opasnosti da umesto njega dođe do trajnog sukoba klasnih interesa i borbe za kontrolu nad državnom mašinerijom, to jest, stalnog građanskog rata. Izgledalo je da je jedina preostala veza između građana i nacionalne države bez monarha, veza koja bi simbolizovala njihovu suštinsku zajednicu, veza nacionalnog, to jest zajedničkog porekla. Tako je u veku kada je svakom klasom i svakim delom stanovništva vladao klasni ili grupni interes, interes nacije u celini trebalo da bude garantovan zajedničkim poreklom, koji se sentimentalno izražavao u nacionalizmu.

Tajni sukob između države i nacije obelodanio se samim rođenjem moderne nacionalne države, kada je Francuska revolucija kombinovala Deklaraciju o pravima čoveka sa zahtevom za nacionalnim suverenitetom. Ista suštinska prava zahtevala su se istovremeno i kao neotuđivo nasleđe svih ljudskih bića i kao posebno nasleđstvo posebnih nacija; ista nacija se jedanput deklarirala da se podvrgava zakonu, što bi verovatno proizlazilo iz Prava čoveka, i kao suverena, to jest nevezana nikakvim opštim zakonom i bez ičega što joj je nadređeno.³¹ Praktični ishod ove kontradikcije bio je da su od tada pa nadalje ljudska prava bila ojačana i zaštićena samo

²⁹ Vidi J. T. Delos, *La nation*, Montreal, 1944, izuzetna studija o tom predmetu.

³⁰ Vidi Duc de Rohan, *De l'Intérêt des Princes et Etats de la Chrétienté*, 1638, posvećeno kardinalu Ri eljeu.

³¹ Jedna od najinformativnijih diskusija o principu suvereniteta je još uvek Jean Bodin, *Six Livres de la République*. Za dobar pregled i diskusije o glavnim Bodinovim teorijama, vidi George H. Sabine, *A History of Political Theory*, 1937.

kao nacionalna prava, dok je sama institucija države, čiji je vrhovni zadatak bio da štiti i garantuje čoveku njegova ljudska prava kao građanina i pripadnika nacionalnosti, izgubila svoju pravnu, racionalnu pojavu, pa su romantičari mogli da je tumače kao nekakvu nebuloznu zastupnicu nacionalne duše, koja bi po samoj činjenici svoga postojanja trebalo da bude izvan ili iznad zakona. Nacionalni suverenitet, prema tome, izgubio je svoju originalnu konotaciju slobode naroda i bio je obavijen pseudomističnim oreolom bezakonite samovolje.

U suštini, nacionalizam je izraz ovog izopačavanja države u instrument nacije i identifikovanja građanina sa pripadnikom nacije. Odnos između države i društva bio je određen činjenicom klasne borbe koja je istisnula prethodni feudalni poredak. Liberalni individualizam, koji je pogrešno verovao da država vlada nad samim pojedincima, izopačio je društvo, jer država u stvarnosti vlada klasama, a taj liberalni individualizam je u njoj video neku vrstu vrhovnog pojedinca kom ostali treba da se klanjaju. Izgledalo je da je volja nacije da je država štiti od posledica njene društvene atomizacije i da joj u isto vreme garantuje mogućnost opstanka u stanju atomizacije. Da bi dorasla tom zadatku, država je trebalo da pojača sve ranije centralističke tendencije; samo strogo centralizovana administracija koja je monopolisala sve instrumente nasilja i mogućnosti za sticanje vlasti može da drži ravnotežu centrifugalnim silama koje se stalno stvaraju u društvu kojim su ovladale klase. Nacionalizam je, zatim, postao dragoceni lepak koji spaja centralizovanu državu i atomizovano društvo, i on se zapravo pokazao kao jedina uspešna, živa veza između pojedinaca i nacionalne države.

Nacionalizam je uvek čuvao tu početnu prisnu lojalnost vlasti i nikada nije sasvim izgubio funkciju očuvanja dragocene ravnoteže između nacije i države s jedne strane i građana jednog atomizovanog društva s druge. Starosedeooci nacionalne države često su s visine gledali na naturalizovane žitelje, one koji su primili svoja prava po zakonu a ne po rođenju, od države a ne od nacije; ali nikada nisu otišli tako daleko da predlože pangermansku distinkciju između *Staatsfremde*, nepripadnika državi, i *Volksfremde*, nepripadnika naciji, koja je kasnije ušla u nacističko zakonodavstvo. Pošto je država, čak i u svom izopačenom obliku, ostala pravna institucija, i nacionalizam je bio kontrolisan putem nekog zakona, a budući da je iznikao iz identifikacije državljana sa teritorijom, bio je sputan jasnim granicama.

Sasvim drugačija je bila prva nacionalna reakcija naroda kod kojih se nacionalnost još nije razvila iz neartikulisane etničke svesti, čiji jezici još nisu prerasli stupanj dijalekta kroz koji su svi evropski jezici prošli pre nego što su bili prilagođeni književnim svrhama, čije seljačke klase još nisu bile prekinule duboke korene sa zemljom i nisu bile na granici emanci-

pacije naroda kod kojih se, sledstveno tome, nacionalni kvalitet pokazao kao mnogo prenosivija, privatna stvar, ugrađena u samu njihovu ličnost, nego kao pitanje javne brige i civilizacije.³² Ako su želeli da se uklope u nacionalni ponos zapadnih nacija, nisu imali zemlju, nisu imali državu, nikakva istorijska dostignuća kojima bi se ponosili, već su samo mogli da ukažu na sebe, a to je značilo, u najboljem slučaju, na svoj jezik kao da je jezik sam po sebi već dostignuće a u najgorem slučaju na svoju slovensku ili germansku ili bog zna kakvu dušu. Ipak, u veku koji je naivno prihvatio da su svi narodi zapravo nacije, teško da je išta drugo ostalo ugnetenim narodima Austro-Ugarske, carske Rusije ili balkanskih zemalja, gde nije bilo nikakvih uslova za realizaciju zapadnog nacionalnog trojstva narod-teritorija-država, narodima čije su se granice vekovima stalno menjale, a stanovništvo bilo više ili manje u stanju neprestane migracije. Tu je bilo masa koje nisu imale ni najmanju ideju o tome šta znače *patria* i patriotizam, ni najmutniju predstavu o odgovornosti za zajedničku, ograničenu zajednicu. To je bila nevolja sa pojasom mešanog stanovništva (Makartni) koji se protezao od Baltika do Jadrana i našao svoj najartikulisaniji izraz u Dvojnoj monarhiji.

Plemenski nacionalizam izrastao je iz te sfere neukorenjenosti. On se snažno širio ne samo među narodima Austro-Ugarske već, takođe, iako na višem nivou, i među pripadnicima nesrećne inteligencije carističke Rusije. Neukorenjenost je bila istinski izvor te proširene plemenske svesti, što je zapravo značilo da pripadnici tih naroda nemaju konačni dom, već se osećaju odomaćeni gde god pripadnici njihovog plemena slučajno žive.

U tome se razlikujemo, rekao je Šenerer, ...što mi ne gravitiramo prema Beču već gravitiramo prema svakom mestu u kome žive Nemci.³³ Obeležje pan-pokreta bilo je to da oni nisu čak ni pokušali da postignu nacionalnu emancipaciju, već su odjednom, u svojim snovima o ekspanziji, prevazišli uske granice nacionalne zajednice i proglasili narodnu zajednicu, koja bi ostala državni faktor čak i da su njeni članovi bili raspršeni po celoj zemaljskoj kugli. Slično tome, a nasuprot pravim nacionalnim oslobodilačkim pokretima malih naroda, koji su uvek počinjali sa ispitivanjem nacionalne prošlosti, pan-pokreti nisu prestajali da se bave istorijom, ali su projektovali osnove svoje zajednice u budućnost ka kojoj je pokret trebalo da ide.

³² Interesantni su u ovom kontekstu socijalistički predlozi Karla Renera i Ota Bauera u Austriji da se nacionalnost potpuno odvoji od svojih teritorijalnih osnova i da postane neka vrsta ličnog statusa; to je naravno odgovaralo situaciji u kojoj su etničke grupe bile raspršene po celom carstvu ne gubeći ni ta od svog nacionalnog karaktera. Vidi Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie*, Vienna, 1907, o ličnom (nasuprot teritorijalnom) principu, pp. 332 ff, 353 ff. Lični princip ne želi da organizuje nacije kao teritorijalne zajednice, već samo kao udruženje ličnosti.

³³ Pichl, *op. cit.*, I, 152.

Plemenski nacionalizam, šireći se kroz sve ugnjetene nacionalnosti u Istočnoj i Južnoj Evropi, razvio se u nov oblik organizacije, u pan-pokrete, među onim narodima koji su kombinovali neku vrstu nacionalne domovine, Nemačku ili Rusiju, sa širokom, rasutom iredentom, Nemcima i Slovenima izvan svoje zemlje.³⁴ Nasuprot prekomorskom imperijalizmu, koji se zadovoljavao relativnom nadmoćnošću, nacionalnom misijom, ili bremenom belog čoveka, pan-pokreti su započeli sa apsolutnom tvrdnjom o izabranosti. Nacionalizam je često opisivao kao emocionalni surogat za religiju, ali je tek tribalizam pan-pokreta ponudio novu teoriju religije i novi koncept svetosti. Pansloveni nisu došli do afirmacije hrišćanske prirode ruskog naroda, njegovog bića, prema Dostojevskom *hristonosca* među nacijama, koji Boga uvodi direktno u ovozemaljske stvari zbog careve religijske funkcije i položaja u pravoslavnoj crkvi.³⁵ Pansloveni su napustili svoje ranije liberalne tendencije i uprkos vladinom protivljenju, a u nekim slučajevima čak i proganjanju, postali su nepokolebljivi branioci Svete Rusije zbog tvrdnje da su pravi božanski narod modernih vremena.³⁶

Austrijski pangermani izrekli su slične tvrdnje o božanskoj izabranosti, i pored toga što su, sa sličnom liberalnom prošlošću, ostali antiklerikalni i postali antihrišćani. Kada je Hitler, koji je po vlastitom priznanju bio Šenererov učenik, ustvrdio tokom prošlog rata: Svemoćni Bog je stvorio našu naciju. Mi štitimo Njegovo delo štiteći samo njeno postojanje,³⁷ odgovor sa druge strane, kod sledbenika panslavizma, bio je potpuno istog tipa: Nemačka čudovišta nisu samo naši neprijatelji, već božji neprijatelji.³⁸ Te skorašnje formulacije nisu se rodile iz trenutačnih propagandnih potreba, i ova vrsta fanatizma ne zloupotrebljava jednostavno religijski je-

³⁴ Nijedan potpuni pan-pokret nije se razvio osim pod tim uslovima. Panlatinizam je bio pogrešan naziv za nekoliko neuspelih pokušaja latinskih nacija da naprave neku vrstu saveza protiv nemačke opasnosti, i poljski mesijanizam nikad nije zahtevao ništa više nego što se u neko vreme moglo smatrati teritorijom pod poljskom dominacijom. Vidi takođe Deckert, *op. cit.*, koji je 1914. tvrdio da je panlatinizam sve više propadao a nacionalizam i državna svest postajali jači, i tu su stekli jači potencijal nego na bilo kom drugom mestu u Evropi (p. 7).

³⁵ Nicolas Berdyaev, *The Origin of Russian Communism*, 1937, p. 102. K. S. Aksakov je 1855. ruski narod nazvao jedinim hrišćanskim narodom na Zemlji (vidi Hans Ehrenberg i N. V. Bubnoff, *Oestliches Christentum*, I, p. 92 ff), a pesnik Tjutčev je u isto vreme tvrdio da je ruski narod hrišćanski ne samo po pravoslavlju već po nečem mnogo prisnijem. On je hrišćanski po sposobnosti odricanja i žrtve koja je osnova njegove moralne prirode. Citirano iz: Hans Kohn, *op. cit.*

³⁶ Prema Čaadajevu, čija su *Philosophical Letters. 1829-1831* predstavljala prvi sistematski pokušaj da se svetska istorija koncentriše oko ruskog naroda. Vidi Ehrenberg, *op. cit.*, I, p. 5 ff.

³⁷ Govor 30. januara 1945, kako je zabeležen u *New York Times*, 31. januara.

³⁸ Reči Luke, tambovskog vladike, kako je citirano u *The Journal of the Moscow Patriarchate*, No. 2, 1944.

zik; iza toga leži istinska teologija koja je ranijim pan-pokretima dala zamah i zadržala znatan uticaj na razvoj modernih totalitarnih pokreta.

Pan-pokreti su propovedali božansko poreklo sopstvenog naroda u porođenju sa jevrejsko-hrišćanskom verom u božansko poreklo Čoveka. Prema njima je čovek, neizbežno pripadajući nekom narodu, primio svoje božansko poreklo samo indirektno, kroz pripadnost narodu. Pojedinaac, tako, ima božansku vrednost samo dok pripada narodu koji je izabran da bude božanskog porekla. On gubi pravo na to čim odluči da menja nacionalnost: on i tada raskida sve veze po kojima je bio od prirode obdaren božanskim poreklom i pada, takoreći, u metafizičko beskućništvo. Politička prednost ovog koncepta bila je dvostruka. On je od nacionalnosti činio stalni kvalitet koji istorija više nije mogla da dotakne, bez obzira na to šta se događa datom narodu – emigracija, pokoravanje, raseljavanje. Još neposredniji uticaj, međutim, imalo je to što su u apsolutnoj suprotnosti sa božanskim poreklom sopstvenog naroda i svih drugih nebožanskih naroda nestajale sve razlike između pojedinačnih pripadnika naroda, bilo društvene bilo ekonomske, bilo psihološke. Božansko poreklo je pretvorilo narod u uniformnu izabranu masu arogantnih robota.³⁹

Neistinitost ove teorije je uočljiva koliko i njena politička korisnost. Bog nije stvorio ni čoveka (čije je poreklo očigledno u rađanju) niti narode (koji su nastali kao rezultat ljudske organizacije). Ljudi su nejednaki po svom prirodnom poreklu, svojoj različitoj organizaciji i po istorijskoj sudbini. Njihova jednakost je jedino jednakost prava, to jest, jednakost ljudskog smisla; ipak, iza te jednakosti ljudskog smisla leži, prema jevrejsko-hrišćanskoj tradiciji, jedan drugi kvalitet, izražen u konceptu zajedničkog porekla izvan ljudske istorije, ljudske prirode i ljudskog smisla – zajedničko poreklo u mitskom čoveku koji se ne da identifikovati, koji je i sam božja kreacija. To božansko poreklo je metafizički koncept na kome može biti zasnovana politička jednakost svrhe, svrhe uspostavljanja čovečanstva na zemlji. Pozitivizam i progresivizam devetnaestog veka izopačili su ovu svrhu ljudske jednakosti kada su hteli da dokažu ono što se ne može dokazati, naime, da su ljudi po prirodi jednaki, a različiti samo po istoriji i okolnostima, tako da se mogu izjednačavati ne po pravima, već po okolnostima i obrazovanju. Nacionalizam i njegov koncept nacionalne misije izopačio je nacionalni koncept čovečanstva kao porodice nacija u hijerarhijsku strukturu, u kojoj su razlike u istoriji i organizaciji pogrešno tumačene kao razlike između ljudi koje počivaju na prirodnom poreklu. Rasizam,

³⁹ To je opazio već ruski jezuit, knez Ivan S. Gagarin u svom pafletu *La Russie sera-t-elle catholique?* (1856), u kojem je napao slavenofile jer oni žele da uspostave najkompletniju versku, političku i nacionalnu uniformnost. U svojoj spoljnoj politici oni žele da objedine sve pravoslavne hrišćane bez obzira na nacionalnost, i sve Slovence bez obzira na veru, u veliko slovensko i pravoslavno carstvo. (Citirano iz Hans Kohn, *op. cit.*)

koji je poricao zajedničko poreklo čoveka i pobijao zajedničku svrhu uspostavljanja čovečanstva, uveo je koncept božanskog porekla jednog za razliku od svih drugih, prikrivajući tako privremen i promenljiv proizvod ljudskog truda pseudomističnom koprenom božanske večnosti i konačnosti.

Konačnost je ono što deluje kao zajednički imenitelj između filozofije pan-pokreta i rasnih koncepata, i terijski objašnjava njihovu inherentnu međusobnu naklonost. Politički, nije važno da li je kao poreklo naroda zamišljen Bog ili priroda; u oba slučaja, ma koliko da je prisvajanje prava za sopstveni narod uzvišeno, narodi se preobraćaju u životinjske vrste, tako da se Rusi razlikuju od Nemaca kao vuk od lisice. Božanski narod živi u svetu u kojem je on urođeni progonitelj svih drugih slabijih vrsta, ili urođena žrtva svih jačih vrsta. Samo se pravila životinjskog carstva mogu možda primeniti na njegovu političku sudbinu.

Tribalizam pan-pokreta sa svojim konceptom božanskog porekla jednog naroda duguje deo svoje privlačnosti preziru prema liberalnom individualizmu,⁴⁰ idealu čovečanstva i ljudskog dostojanstva. Ništa nije ostalo od ljudskog dostojanstva ako pojedinac svoju vrednost duguje jedino činjenici što se slučajno rodio kao Nemač ili Rus; ali postoji, umesto toga, nova povezanost, osećanje međusobnog poverenja među svim članovima naroda, koje je zaista bilo u stanju da ublaži opravdane bojazni modernih ljudi o tome šta bi im se moglo dogoditi kad ih, kao izolovane pojedince u atomizovanom društvu, ne bi štitili puki brojevi i nametnuta uniformna kohezija. Slično tome, pojas mešovitog stanovništva, izloženiji od ostalih delova Evrope olujama istorije i manje ukorenjen u zapadnu tradiciju, oselio je mnogo pre ostalih evropskih naroda strah od ideala čovečanstva i od jevrejsko-hrišćanske vere u zajedničko poreklo čoveka. Ti ljudi nisu gajili nikakve iluzije o plemenitom divljaku, jer su znali ponešto o potencijalu zla i ne istražujući navike kanibala. Što više narodi znaju jedan o drugome, to manje žele da druge narode smatraju sebi ravnima i više uzmiču od ideala čovečanstva.

Privlačnost plemenske izolacije i ambicije gospodarske rase delimično su bile posledice instinktivnog osećanja da čovečanstvo, bilo kao religijski ili humanistički ideal, implicira zajedničku odgovornost.⁴¹ Zbog sma-

⁴⁰ Ljudi će shvatiti da čovek nema nikavo drugo predodređenje na ovom svetu do da radi na razaranju svoje ličnosti i da je zameni društvenom i bezličnom egzistencijom. Chaadaev, *op. cit.* Citirano prema Ehrenberg, *op. cit.*, p. 60.

⁴¹ Sledeći pasaż iz Frymann, *op. cit.*, p. 186, veoma je karakterističan: Mi znamo sopstveni narod, njegove kvalitete i njegove nedostatke. Čovečanstvo mi ne znamo i odbijamo da se njime bavimo ili odu evljavamo. Gde počinje, gde završava to to treba da volimo jer pripada čovečanstvu...? Jesu li dekadent ili poluživotinjski ruski seljak iz *mira*, crnac iz istočne Afrike, polu-soj iz nemačke Jugozapadne Afrike, ili nepodno ljivi Jevreji iz Galicije i Rumunije svi pripadnici čovečanstva?... Čovek može da veruje u solidarnost germanskih naroda. Ko god je izvan ove sfere, ne tiče nas se.

njivanja geografskih razdaljina, to je postalo politička aktuelnost prvoga reda.⁴² Isto tako, idealistički razgovor o čovečanstvu i ljudskom dostojanstvu postao je stvar prošlosti, jednostavno zato što je svim tim lepim i snolikim idejama sa ovenčanom tradicijom iznenada kucnuo zastrašujuće pravi čas. Čak i insistiranje na grešnosti svih ljudi, koja je svakako bila odsutna iz frazeologije liberalnih protagonista čovečanstva, ni u kom slučaju nije dovoljno da se razume činjenica koju je narod isuviše dobro shvatio da ideja čovečanstva, očišćena od svake sentimentalnosti, ima veoma ozbiljnu konsekvencu, naime to da ljudi moraju da u ovom ili onom obliku preuzmu odgovornost za sve zločine koje su počinili ljudi i da je konačno svaka nacija primorana da odgovara za zlo koje su počinile sve ostale.

Tribalizam i rasizam su veoma realistični, iako veoma destruktivni putevi da se izbegne nezgodan položaj zajedničke odgovornosti. Njihova metafizička neukorenjenost, koja je tako dobro pristajala teritorijalnoj iskorenjenosti nacija koje su prve zahvatili, isto tako dobro se prilagodila potrebama gibanja masa modernih gradova i zato je ove smesta zgrabio totalitarizam; čak su boljševici osujećeni da fanatično prihvate najveću antinacionalnu doktrinu, marksizam, a panslovenska propaganda je ponovo uvedena u sovjetsku Rusiju zbog strašne izolacijske vrednosti u samim tim teorijama.⁴³

Tačno je da je sistem vladavine u Austro-Ugarskoj i u carskoj Rusiji služio kao istinska škola plemenskog nacionalizma, da je zapravo bio zasnovan na ugnjetavanju nacionalnosti. U Rusiji je to potlačivanje bilo isključivi monopol birokratije koja je takode tlačila ruski narod, tako da je na kraju samo ruska inteligencija postala panslovenska. Dvojna monarhija je, naprotiv, vladala svojim neugodnim nacijama dajući im upravo toliko slobode da ugnjetavaju druge nacije, tako da su na kraju postale prava masovna osnova za ideologiju pan-pokreta. Tajna opstanka kuće Habsburga u devetnaestom veku leži u osetljivoj ravnoteži i u podršci koju je nadnacionalna mašinerija dobijala od međusobnog antagonizma, ali i od toga što su Nemci eksploatisali Čehe, Mađari Slovake, Poljaci Karpatske Ukrajinke i

⁴² Ovo sužavanje geografskih razdaljina na lo je izraza u Friedrich Naumann, *Central Europe*: Jo je daleko dan kada će postojati jedan tor i jedan pastir, ali su pro li dani kada su pastiri bez broja, manji ili veći, vodili svoja stada neobuzdano preko pa njaka Evrope. Duh zama ne industrije i nadnacionalna organizacija obuzeli su politiku. Ljudi razmi ljaju, kako se jedanput Sesil Roudz izrazio, u kontinentima . Ovih nekoliko rečenica citirano je u bezbrojnim člancima i pamfletima toga vremena.

⁴³ Sa tog stanovi ta veoma su interesantne nove teorije sovjetske ruske genetike. Nasledivanje stečenih karakteristika jasno znači da stanovni tvo koje živi pod nepovoljnim uslovima prenosi nasledem skromnije sposobnosti i *vice versa*. U svetu treba da imamo urodene gospodare i podređene rase. Vidi H. S. Muller, *The Society Master Race Theory*, u *New Leader*, July 30, 1949.

tako dalje. Za sve njih je postala normalna stvar to da neko može da pribavi državnost na tuđ račun i da će se neko rado odreći slobode ako ugnjetavanje dolazi od njegove sopstvene nacionalne vlade.

Ta dva pan-pokreta razvila su se bez ikakve pomoći ruske ili nemačke vlade. To nije sprečilo njihove austrijske pristaše da uživaju u slastima veleizdaje protiv austrijske vlade. Ta mogućnost obrazovanja masa u duhu veleizdaje donela je austrijskim pan-pokretima u pravi čas prilično široku podršku masa koja im je uvek nedostajala u Nemačkoj ili u Rusiji. Isto tako bilo je lakše navesti nemačke radnike da napadnu nemačku buržoaziju nego vladu, kao i dići seljake u Rusiji pre protiv vlastele nego protiv cara.⁴⁴ Razlika u držanju nemačkih radnika i ruskih seljaka bila je svakako ogromna; prvi su gledali na ne baš previše voljenog monarha kao na simbol nacionalnog jedinstva, a ovi drugi su smatrali da je poglavar njihove vlade pravi predstavnik Boga na zemlji. Te razlike, međutim, bile su manje važne od činjenice da ni u Rusiji ni u Nemačkoj vlada nije bila tako slaba kao u Austriji, niti je njihova vlast bila tako ozloglašena da bi pan-pokreti mogli da naprave politički kapital od revolucionarnih nemira. Samo je u Austriji revolucionarni poriv našao svoj prirodan izlaz u pan-pokretima. Zamisao (ne jako vešto izvedena) *divide et impera* je malo učinila da se umanje centrifugalne tendencije nacionalnih sentimentata, ali je sasvim dobro uspela da uvede kompleks više vrednosti i opšte raspoloženje neloyalnosti.

Neprijateljstvo prema državi kao instituciji provlači se kroz teorije svih pan-pokreta. Opozicija slavenofila prema državi tačno je opisana kao potpuno drugačija od svega što bi se moglo naći u sistemu zvaničnog nacionalizma;⁴⁵ smatralo se da je država po samoj svojoj prirodi tuđa narodu. Slavenofili su osećali da slovenska nadmoć leži u ravnodušnosti ruskog naroda prema državi, u tome što on sebe čuva kao *corpus separatum* od svoje sopstvene vlade. To su slavenofili mislili kada su nazvali Ruse bezdržavnim narodom i to je omogućilo tim liberalima da se pomire sa despotizmom; u skladu sa zahtevom despotizma bio je zahtev da se narod ne meša u državnu vlast, to jest, u apsolutnu vlast.⁴⁶ Pangermani, koji su bili politički artikulisani, uvek su insistirali na prioritetu nacionalnog nad državnim interesom⁴⁷ i često su dokazivali da svetska poli-

⁴⁴ G. Fedotov, *Russia and Freedom*, *The Review of Politics*, Vol. VIII, No. 1, January, 1946, pravo je remek delo istoriografije; ono daje srž cele ruske istorije.

⁴⁵ N. Berdyayev, *op. cit.*, p. 29.

⁴⁶ K. S. Asakov u Ehrenberg, *op. cit.*, p. 97.

⁴⁷ Vidi na primer enererovu žalbu da austrijska *Verfassungspartei* jo uvek podređuje nacionalne interese državnim (Pichl, *op. cit.*, I, 151). Vidi takode karakteristične pasaže u pangermanskom *Judas Kampf und Niederlage in Deutschland*, grofa E. Rewentlowa 1937, p. 39 ff. Reventlo je video nacionalsocijalizam kao ostvarenje pangermanizma zbog njegovog odbijanja da idolatruje državu koja je samo jedna funkcija narodnog života.

tika prevazilazi okvir države, da je jedini stalni činilac tokom istorije bio narod a ne država; i da zato nacionalne potrebe, menjajući se sa okolnostima, treba da određuju, u svim vremenima, političke činove države.⁴⁸ Ali ono što je u Nemačkoj i Rusiji ostalo samo šuplja fraza sve do kraja Prvog svetskog rata, imalo je dosta realan aspekt u Dvojnoj monarhiji, čija je propast izazivala trajni zlobni prezir prema vladi.

Ozbiljna je greška pretpostaviti da su vođe pan-pokreta bili reacionari ili kontrarevolucionari. Iako po pravilu ne previše zainteresovani za društvena pitanja, nikada nisu napravili tu grešku da drže stranu sa kapitalističkom eksploatacijom i većina ih je nekad pripadala, a dosta njih je i dalje pripadalo, liberalnim, progresivnim partijama. Sasvim je tačno, u izvesnom smislu, da je Pangermanska liga otelovila stvarni pokušaj narodne kontrole u spoljnoj politici. Ona je čvrsto verovala u efikasnost snažnog, nacionalno svesnog javnog mnjenja... i inicijativne nacionalne politike po sili narodnog htenja.⁴⁹ Samo što gomila, organizovana u pan-pokrete i inspirisana rasnim ideologijama, uopšte nije bila isti onaj narod čije su revolucionarne akcije dovele do ustavne vlade i čiji bi se pravi predstavnici u to vreme mogli naći samo u radničkim pokretima, već je sa svojom proširenom plemenskom svešću i upadljivim nedostatkom patriotizma mnogo više ličila na rasu.

Panslavizam, za razliku od pangermanizma, stvorila je ruska inteligencija i on ju je u potpunosti proživio. Mnogo manje razvijen u organizacionom obliku i mnogo manje konzistentan u političkim programima, on je tokom znatnog vremena zadržao visok stepen literarne rafiniranosti i filozofske spekulacije. Dok je Rozanov spekulisao o misterioznim razlikama između jevrejske i hrišćanske seksualne moći i došao do iznenađujućeg zaključka da su Jevreji sjedinjeni sa tom moći, a hrišćani od nje odvojeni,⁵⁰ vođa austrijskih pangermana veselo je otkrio da želi da privuče interesovanje malog čoveka propagandnim pesmama, poštanskim kartama, Šenererovim kriglama za pivo, štapovima za šetnju i šibicama.⁵¹ Konačno su i pansloveni napustili Hegela i Šelinga, a prizvali prirodne nauke da popune teorijsku municiju.⁵²

Pangermanizam, koji je osnovao jedan čovek, Georg fon Šenerer, i koji su uglavnom podržavali nemački i austrijski studenti, koristio se od počet-

⁴⁸ Ernst Hasse, *Deutsche Weltpolitik*, 1897, u *Alldeutsche Flugschriften*, br. 5 i *Deutsche Politik*, 1. Heft: *Das deutsche Reich als Nationalstaat*, 1905, p. 50.

⁴⁹ Wertheimer, *op. cit.*, p. 209.

⁵⁰ Rozanov, *op. cit.*, p. 56-57.

⁵¹ Oskar Karbach, *op. cit.*

⁵² Louis Levine, *Pan-Slavism and European Politics*, New York, 1914, opisuje ovu promenu od starije slavenofilске generacije do novog panslavenskog pokreta.

ka upadljivo vulgarnim jezikom, s namerom da se dopadne širim i različitim društvenim slojevima. Šenerer je takođe bio prvi koji je uočio mogućnosti antisemitizma kao instrumenta za usmeravanje spoljne politike i za dezorganizaciju... unutrašnje strukture države.⁵³ Neki od razloga za pogodnost korišćenja jevrejskog naroda u te svrhe su očigledni: njihov veoma istaknut položaj uz poštovanje Habsburške monarhije, zajedno sa činjenicom da su ih u mnogonacionalnoj zemlji lakše smatrali posebnom nacionalnošću nego u nacionalnoj državi čije je građanstvo, barem po teoriji, homogenog sastava. Međutim, iako svakako objašnjava nasilnost austrijskog tipa antisemitizma i pokazuje koliko je Šenerer bio pronicljiv političar kada je to iskoristio, sve ovo nam ne pomaže da razumemo centralnu ideološku ulogu antisemitizma u oba pan-pokreta.

Proširena plemenska svest kao emocionalni motor pan-pokreta potpuno se razvila pre nego što je antisemitizam postao njihova centralna tema i koheziona snaga. Panslavizam, sa svojom dužom i ozbiljnijom istorijom filozofske spekulacije i uočljivijom političkom neefikasnošću, dobio je jasno antisemitske crte u poslednjim decenijama devetnaestog veka; pangerman Šenerer je već otvoreno objavio svoje neprijateljstvo prema državnim institucijama dok su mnogi Jevreji bili još uvek članovi njegove partije.⁵⁴ U Nemačkoj, gde je Štekerov pokret pokazao upotrebljivost antisemitizma kao političkog propagandnog oružja, Pangermanska liga krenula je donekle u pravcu antisemitizma, ali pre 1918. nikada nije išla dotle da isključi Jevreje iz članstva.⁵⁵ Povremena antipatija slavenofila prema Jevrejima prešla je u antisemitizam u celoj ruskoj inteligenciji kada je, posle ubistva cara 1881, talas pogroma koji je organizovala vlada doveo jevrejsko pitanje u žižu pažnje javnosti.

Šenerer, koji je u isto vreme otkrio antisemitizam, verovatno je postao svestan njegovih mogućnosti skoro slučajno: pošto je iznad svega želeo da razruši Habsburško carstvo, nije bilo teško izračunati efekat isključivanja jedne nacije iz državne strukture koja počiva na mnoštvu nacija. Cela izgradnja ovog čudnog ustrojstva, dragocena ravnoteža njene birokratije mogla bi se rastrojiti kad bi umereno ugnjetavanje, pod kojim su sve nacionalnosti uživale izvestan stepen jednakosti, bila potkopana narodnim pokretima. Ipak, istoj svrsi je isto toliko dobro mogla da posluži i divlja mržnja pangermana prema slovenskim nacionalnostima, mržnja koja je imala duboke korene i mnogo pre nego što je pokret postao antisemitski; to su dokazivali i Jevreji u njegovom članstvu.

⁵³ Oscar Karbach, *op. cit.*, p. 45.

⁵⁴ U Programu iz Linca, koji je ostao kao pangermanski program u Austriji prvobitno nije bilo paragrafa o Jevrejima; u komisiji za nacrt programa 1882. su čak bila tri Jevrejina. Paragraf o Jevrejima je dodan 1885. Vidi Oscar Karbach, *op. cit.*

⁵⁵ Otto Bonhard, *op. cit.*, p. 45.

Antisemitizam pan-pokreta je postao tako efikasan da je mogao da preživi opštu propast antisemitske propagande tokom varljivog mira koji je prethodio izbijanju Prvog svetskog rata, tako što se udružio sa plemenskim nacionalizmom Istočne Evrope. Postojala je unutarnja privlačnost između teorija pan-pokreta i beskorene egzistencije jevrejskog naroda. Izgledalo je da su Jevreji savršen primer naroda u plemenskom smislu, njihova organizacija model koji su pan-pokreti težili da oponašaju, njihov opstanak i moć koja im se pridavala najbolji dokaz ispravnosti rasnih teorija.

Ako su ostale nacionalnosti u Dvojnoj monarhiji bile samo slabo vezane za tlo i imale malo smisla za značenje zajedničke teritorije, Jevreji su bili primer naroda koji je bez ikakvog doma mogao da sačuva identitet tokom vekova, i koji se zato mogao navoditi kao dokaz da nikakva teritorija nije potrebna da bi se konstituisala nacionalnost.⁵⁶ Ako su pan-pokreti insistirali na sporednoj ulozi države i na primatu naroda, organizovanog bez obzira na granice, naroda koji nije neizostavno predstavljen u vidljivim institucijama, onda su Jevreji bili savršen model nacije bez države i bez vidljivih institucija.⁵⁷ Ako su plemenske nacionalnosti ukazivale na sebe kao na centar svog nacionalnog ponosa, bez obzira na istorijska dostignuća i učestvovanje u istorijskim događajima, ako su verovala da ih neka tajanstvena unutarnja psihološka ili fizička osobina čini otelovljenjem ne Nemačke već germanizma, ne Rusije, već ruske duše, nekako su znali, iako to nisu umeli da izraze, da je jevrejstvo asimilovanih Jevreja bilo upravo ista vrsta pojedinačnog ličnog otelovljenja judaizma i da je neobični ponos sekularizovanih Jevreja, koji se nisu odrekli tvrdnje da su izabrani, stvarno značio da oni veruju da su drugačiji i bolji jednostavno zato što su slučajem rođeni kao Jevreji, bez obzira na dostignuća i tradiciju Jevreja.

Dosta je tačno da je takvo jevrejsko držanje, takva, vrsta takoreći, plemenskog nacionalizma, bilo rezultat nenormalnog položaja Jevreja u modernim državama, položaja izvan društva i nacije. Međutim, i položaj ovih promenljivih etničkih grupa, koje su postale svesne svoje nacionalnosti tek kroz primer drugih zapadnih nacija, i kasnije položaj neukorenjenih masa velikih gradova, koje je rasizam tako efikasno mobilisao, bio je po mnogim stvarima veoma sličan. I one su bile izvan društva, i one su bile izvan nacionalne države koja je izgledala kao jedina zadovoljavajuća politička organizacija naroda. U Jevrejima su one odjednom prepoznale svoje veselije, srećnije takmace jer, oni su tako to videli, Jevreji su našli

⁵⁶ Tvrdi socijalista Otto Bauer, svakako ne antisemita, *op. cit.*, p. 373.

⁵⁷ Za jevrejsku samosvest veoma je instruktivan esej S. A. Steinberga, *Die weltanschaulichen Voraussetzungen der jüdischen Geschichtsschreibung* u *Dubnov Festschrift*, 1930: Ako je neko ... uveren u koncept života kakav je izažen u jevrejskoj istoriji... onda državno pitanje gubi značaj, bez obzira na to kako se na njega odgovori.

način da konstituišu sopstveno društvo koje je, upravo zato što nije imalo svoje vidljivo zastupništvo i nikakvo normalano političko udruženje, moglo da postane zamena za naciju.

Ali više od svega Jevreje je u centar ovih rasnih ideologija dovela jedna još očiglednija činjenica, naime da zahtev pan-pokreta o izabranosti može ozbiljno da se sukobi samo sa istim zahtevom Jevreja. Nije bilo važno što jevrejski koncept nije imao ništa zajedničko sa plemenskim teorijama o božanskom poreklu sopstvenog naroda. Gomila se nije mnogo bavila takvim sitnicama kao što je istorijska tačnost i jedva da je bila svesna razlike između jevrejske istorijske misije da zasnuje celo čovečanstvo, i sopstvene misije da vlada nad svim drugim narodima na Zemlji. Ali vođe pan-pokreta znale su vrlo dobro da su Jevreji podelili svet, upravo kao i oni, na dve polovine na sebe i na sve ostale.⁵⁸ U toj su se dihotomiji Jevreji opet pokazali kao srećniji takmaci koji su nešto nasledili, koji su po nečemu bili priznati, a ne-jevreji su morali da grade ni iz čega.⁵⁹

Opštepoznata istina, koja ponavljanjem nije postala istinitija, jeste to da je antisemitizam samo oblik zavisti. No kada je u pitanju jevrejska izabranost, ona je dosta tačna. Kad god su narodi odvojeni od delanja i dostignuća, kad su one prirodne veze sa zajedničkim svetom razbijene ili ne postoje iz ovog ili onog razloga, oni su skloni da se okrenu sebi u svojoj goloj prirodnoj datosti i da kao svoje prirodno pravo zahtevaju božanstvenost i misiju da iskupe ceo svet. Kada se to dogodi u zapadnoj civilizaciji, takvi narodi će na svom putu redovno naići na vekovima star zahtev Jevreja. To su osetili glasnogovornici pan-pokreta i zato ih nimalo nije uznemiravalo realističko pitanje da li je jevrejski problem, iskazan u ciframa i moći, dovoljno važan da bi mržnja prema Jevrejima postala stožer njihove ideologije. Kako je njihov nacionalni ponos bio nezavisan od svih dostignuća, tako se i njihova mržnja prema Jevrejima oslobodila od svih specifično jevrejskih dela i nedela. U tome su se pan-pokreti potpuno slagali, iako čak nisu ni znali kako da iskoriste svoj ideološki stožer za svrhe političke organizacije.

Vremenski razmak između formulisanja ideologije pan-pokreta i mogućnosti njene ozbiljne političke primene pokazuje činjenica da su Protokoli sionskih mudraca koje su oko 1900. krivotvorili agenti ruske tajne policije u Parizu po sugestiji Pobedonosceva, političkog savetnika

⁵⁸ Međusobna bliskost tih koncepata može se videti u sledećoj podudarnosti kojoj se može dodati mnogo drugih primera Steinberg, *op. cit.*, kaže o Jevrejima da se njihova istorija događa izvan svih uobičajenih istorijskih zakona. Čaadajev zove Ruse izuzetnim narodom. Berdajev otvoreno tvrdi (*op. cit.*, p. 135): Ruski mesijanizam je rod jevrejskom mesijanizmu.

⁵⁹ Vidi antisemitu E. Reventlow, *op. cit.*, ali takode i filosemitskog ruskog filozofa Vladimira Solovjeva, *Judaism and the Christian Question* (1884): Između dve verske nacije, Rusa i Poljaka, istorija je uvela treći verski narod, Jevreje. Vidi Ehrenberg, *op. cit.*, p. 314 ff. Vidi takode Cleinow, *op. cit.*, p. 44 ff.

Nikolaja II i jedinog panslovena koji je ikada bio na nekom uticajnom položaju ostali napola zaboravljeni pamflet do 1919, kada je započeo njihov zaista trijumfalan pohod kroz sve evropske zemlje i jezike;⁶⁰ jedino je Hitlerov *Mein Kampf* nekih tridesetak godina kasnije bio više u optičaju. Ni krivotvoritelj niti njegov poslodavac nisu znali da će doći vreme kada će policija biti centralna institucija društva, a zemlja organizovana po krivotvorenim jevrejskim principima zapisanim u *Protokolima*. Možda je baš Staljin prvi otkrio koliko je policija važna za održavanje na vlasti. Hitler, pronicljiviji od Šenerera, svog duhovnog oca, svakako je znao kako da upotrebi hijerarhijski princip rasizma, kako da iskoristi antisemitsku tvrdnju o najgorem narodu da bi se na pravi način organizovao najbolji, a da svi osvojeni i potlačeni narodi budu između, kako da generalizuje kompleks više vrednosti pan-pokreta tako da svaki narod, sa nužnom iznimkom Jevreja, može da gleda s visine na neki koji je još gori od njega.

Očigledno je bilo potrebno još nekoliko decenija skrivenog haosa i otvorenog očajja pre nego što široki sloj naroda radosno uvidi da će postići ono što su jedino Jevreji, kako su verovali, po svom urođenom đavolstvu tako dugo uspevali da postignu. Vođe pan-pokreta, u svakom slučaju, iako već mutno svesne socijalnog pitanja, bile su veoma jednostrane u svom insistiranju na spoljnoj politici. Vođe zato nisu bile u stanju da vide da antisemitizam može da bude ona neophodna karika koja povezuje metode unutrašnje i metode spoljne politike; još nisu znale kako da uspostave svoju narodnu zajednicu, to jest potpuno iskorenjenu, rasno indoktriniranu hordu.

To što se fanatizam pan-pokreta obrušio na Jevreje kao na ideološki centar i što je to bio početak kraja evropskog jevrejstva, predstavlja jednu od najlogičnijih i najgorčnijih osveta koja je ikad u istoriji izvedena. Jer, naravno, ima neke istine u prosvetljenim tvrdnjama od Voltera do Renana i Tena da je jevrejski koncept izabranosti, njihovo poistovećivanje religije i nacionalnosti, njihov zahtev za apsolutnim položajem u istoriji i povlašćeni odnos sa Bogom, uneo u zapadnu civilizaciju inače nepoznati element fanatizma (koji je nasledilo hrišćanstvo u svojoj tvrdnji da isključivo ono poseduje Istinu) na jednoj strani, a na drugoj element ponosa koji je bio opasno blizu njenoj rasnoj izopačenosti.⁶¹ Politički, bilo je bez ikakvih posledica to što su judaizam i očuvana jevrejska pobožnost svaku predstavu o imanentnosti božanskog odbacivali i nisu je trpeli.

Naime, plemenski nacionalizam je upravo perverzija religije koja je naturala Boga da izabere jednu naciju, po pravilu naciju kojoj pripada onaj

⁶⁰ Vidi John Curtiss, *The Protocols of Zion*, New York, 1942.

⁶¹ Vidi Berdyaev, *op. cit.*, p. 5: Religija i nacionalnost u Moskovskoj kneževini rasli su zajedno, kao što su to činili u svesti prastarog jevrejskog naroda. I kao što je mesijanska svest bila atribut judaizma, ona je isto tako bila atribut ruskog pravoslavlja.

ko to tvrdi; jedino zato što je taj drevni mit, zajedno sa jedinim narodom koji je preživio od antike, pustio duboke korene u zapadnoj civilizaciji, mogle su moderne vođe gomile, sa izvesnim stepenom uverljivosti, da skupe drskost da uvuku Boga u sitne sukobe među narodima i da traže Njegovu saglasnost za izbor kojim je vođa već srećno manipulirao.⁶² Mržnja rasista prema Jevrejima buknuła je iz praznovernog shvatanja da je Bog mogao stvarno izabrati Jevreje, a ne njih, i da im je božansko providenje podarilo uspeh. Postoji jedan element slaboumne ogorčenosti protiv naroda koji je, toga su se plašili, primio racionalno neshvatljivu garanciju da će se najzad pojaviti, uprkos svim okolnostima, kao konačni pobednik u svetskoj istoriji.

Jer mentalitetu gomile ideja Jevreja o sebi kao narodu kome je Bog poverio uspostavljanje carstva Božijeg na zemlji mogla se prikazati samo u vulgarnim terminima uspeha i poraza. Strah i mržnja su se hranili i ponešto racionalizovali činjenicom da je hrišćanstvo, religija jevrejskog porekla, već osvojilo zapadno čovečanstvo. Vođeni svojim smešnim praznovjerjem, vođe pan-pokreta su otkrile taj skriveni mali zubac u mehanizmu jevrejske pobožnosti koji omogućava potpuno vraćanje prava darovatelju i izokretanje, tako da izabranost nije više bila mit za konačnu realizaciju ideala zajedničkog čovečanstva već za njegovo konačno uništenje.

II: *Nasleđe bezakonja*

OTVORENO prenebregavanje zakona i pravnih institucija i ideološko opravdavanje bezakonja mnogo su karakterističniji za kontinentalni nego za prekomorski imperijalizam, delom i zahvaljujući činjenici što je kontinentalnom imperijalizmu nedostajala prostorna udaljenost koja bi odvojila nelegalnost vladavine nad stranim kontinentima od legalnosti institucija u domovini. Od iste je važnosti i činjenica da su pan-pokreti ponikli u zemljama koje nikada nisu imale ustavnu vladavinu, tako da su njihove vođe prirodno vladu i vlast shvatale kao proizvoljne odluke odozgo.

Prezir prema zakonu postao je karakteristika svih pokreta. Iako mnogo potpunije artikulisan u panslavizmu nego u pangermanizmu, on je odražavao stvarno stanje vlasti i u Rusiji i u Austrougarskoj. Opisom ova

⁶² Fantastičan primer ludila u celoj toj stvari je sledeći pasus Leona Bloja koji srećom nije karakterističan za francuski nacionalizam: Francuska je toliko najbolja među nacijama da svi ostali, bez obzira ko su, moraju biti počastvovani ako ih Francuska primi da jedu hleb njenih pasa. Samo ako je Francuska srećna, tada ostatak sveta može biti zadovoljan čak i ako za francusku sreću treba da plati ropstvom ili uni tenjem. Ali ako Francuska pati, tada sam Bog pati, stra ni Bog... To je tako apsolutno i neizbežno kao tajna predestinacije. Citirano iz R. Nadolny, *Germanisierung oder Slavisierung?*, 1928, p. 55.

dva despotizma, jedina preostala u Evropi pred izbijanje Prvog svetskog rata, u smislu mnogonacionalnih država dobija se samo jedan deo slike. Upravo zbog vladavine nad mnogonacionalnim teritorijama, razlikovali su se od drugih vlada time što su upravljali narodima direktno, i to birokracijom (a nisu ih samo eksploatisali); partije su igrale beznačajnu ulogu, a parlamenti nisu imali legislativnu funkciju; država je vladala putem administracije koja je primenjivala dekrete. Važnost parlamenta za Dvojnu monarhiju bila je malo veća od važnosti jednog ne previše bistrog debatnog kluba. U Rusiji, kao i u predratnoj Austriji, ozbiljna opozicija jedva da se mogla naći; njenu funkciju vršile su spoljne grupe koje su znale da bi njihov ulazak u parlamentarni sistem samo smanjio pažnju i podršku koju su uživali u narodu.

Sa pravnog stanovišta, birokratska vladavina je vladavina dekretom, a to znači da snaga koja u ustavnoj vladi samo sprovodi zakon postaje direktni izvor celog zakonodavstva. Dekreti štaviše ostaju anonimni (dok se zakoni uvek mogu pripisati posebnim ljudima ili skupštinama) i zato izgleda da dolaze od neke sveobuhvatne vlasti kojoj nije potrebno obrazloženje. Prezir Pobedonosceva prema zamkama zakona bio je večni prezir izvršioca prema navodnom nedostatku slobode zakonodavca, koji je opkoljen principima, i prema neaktivnosti izvršilaca zakona, koji su ograničeni njegovim tumačenjem. Birokrata koji samim sprovođenjem dekreta ima iluziju stalne akcije, oseća se užasno superioran nad tim nepraktičnim narodom koji je zauvek upleten u zakonske začkoljice i zato ostaje izvan sfere vlasti, koja je za njega izvor svega.

Izvršilac smatra da je zakon nemoćan jer je po definiciji odvojen od svoje primene. Dekret, s druge strane, uopšte ne postoji osim ako i kada se primenjuje; njemu nije potrebno nikakvo drugo obrazloženje osim primenljivosti. Istina je da dekrete koriste sve vlade u kriznim vremenima, ali je tada sama kriza jasno obrazloženje i automatsko ograničenje. U birokratskoj vlasti dekreti se pojavljuju u ogoljenoj čistoti, kao da njih više ne proizvode ljudi na vlasti, već da su otelovljenje same vlasti, a izvršitelj tek njen slučajni agent. Nema opštih principa iza dekreta koje običan razum može da pojmi, već postoje samo stalno promenljive prilike koje jedino stručnjak može da zna detaljno. Narod kojim se vlada putem dekreta nikad ne sazna šta njime vlada, zbog nemogućnosti razumevanja dekreta po sebi i pažljivo organizovanog nepoznavanja specifičnih okolnosti i njihovog praktičnog značenja, u kojem svi izvršioци drže svoje podanike. Kolonijalni imperijalizam, koji je takode vladao putem dekreta i ponekad čak bio definisan kao *régime des décrets*,^{62a} bio je dosta opasan; ipak, sama činjenica da su oni koji su sprovodili dekrete nad domaćim stanovništvom

^{62a} Vidi M. Larcher, *Traité Élémentaire de Législation Algérienne*, 1903, Vol. II, str. 150-152: *Régime des décrets* je vlada svih francuskih kolonija.

bili dovedeni sa strane i da su ih ljudi osećali kao uzurpatore, oslabila je njihov uticaj na podređene narode. Samo tamo gde su, kao u Rusiji i u Austriji, domaći vladaoци i domaća birokratija bili prihvaćeni kao legitimna vlast, vlast putem dekreta mogla je da stvori atmosferu samovolje i tajnosti koja je efikasno sakrivala njihovu puku ličnu korist.

Vladavina dekretom ima upadljive prednosti za vladanje nad prostranom teritorijom i heterogenim stanovništvom, kao i za politiku potlačivanja. Njena efikasnost je superiorna jer jednostavno ignoriše sve posredničke stepene između izdavanja dekreta i njegove primene, i zadržavanjem informacija sprečava narod da politički misli. Ona može lako da prevaziđe različitost lokalnih običaja neizostavno sporim razvijanjem opšteg prava. Od najveće je pomoći za uspostavljanje centralizovane administracije, jer se automatski prelazi preko svih pitanja lokalne autonomije. Ako se vladavina dobrim zakonima nekad naziva vladavinom mudrosti, vladavina prikladnim dekretima može s pravom da se nazove vladavinom pameti. Jer procenjivanje na osnovu zadnjih namera i ciljeva je pametno, a mudro je razumevanje i stvaranje putem dedukcije iz opšteprihvaćenih principa.

Upravljanje putem birokratije mora se razlikovati od prostog narastanja i deformacije državnih službi, koji su često pratili propast nacionalne države naročito u Francuskoj. Tamo je administracija preživela sve promene režima posle Revolucije, uvrežila se kao parazit u državi, razvila sopstvene klasne interese i postala beskorisni organizam čija je jedina svrha varanje i sprečavanje normalnog ekonomskog i političkog razvoja. Ima svakako mnogo površnih sličnosti između ova dva tipa birokratije, naročito ako neko polaže previše pažnje na upadljivu psihološku sličnost sitnih činovnika. Ali ako je francuski narod napravio veoma ozbiljnu grešku da prihvati svoju administraciju kao neminovno zlo, on nikada nije počinio i fatalnu grešku da dozvoli da ona upravlja zemljom iako je posledica bila to što njome niko nije upravljao. Upravo je vlast u Francuskoj napravila atmosferu neefikasnosti i nemira; ali nije stvorila oreol pseudomisticizma.

A taj pseudomisticizam je pečat birokratije kada ona postane oblik uprave. Pošto narod kojim ona vlada nikada stvarno ne zna zašto se nešto događa, a racionalno tumačenje zakona ne postoji, ostaje samo jedna stvar koja se računa, brutalni goli događaj. Ono što se nekome tada zbiva postaje predmet tumačenja čije su mogućnosti beskrajne, neograničene razumom i nesputane znanjem. U okviru takve beskrajne interpretativne spekulacije, tako karakteristične za sve grane ruske prerevolucionarne književnosti, celo tkivo života i sveta poprima misterioznu tajnu i dubinu. Taj oreol ima opasan šarm zbog svog naizgled neiscrpnog bogatstva; za razumevanje trpljenja ima mnogo više prostora nego za razumevanje akcije jer trpljenje duše obuhvata sve mogućnosti ljudske imaginacije, dok se akcija stalno proverava i može se dovesti do apsurdna vidljivom posledicom i iskustvom koje se može kontrolisati.

Jedna od najuočljivijih razlika između staromodne vladavine putem birokratije i savremenog totalitarnog načina vladanja je to što su se ruski i austrijski predratni vladari zadovoljavali lenjim emaniranjem vlasti i kontrolisanjem spoljnih sudbina, ostavivši ceo unutrašnji život duše netaknut. Totalitarna birokratija, sa potpunijim razumevanjem značenja apsolutne vlasti, uplela se u privatni i unutrašnji život pojedinca sa podjednako brutalnošću. Rezultat ove radikalne efikasnosti je bio da je ova unutrašnja spontanost naroda bila ubijena pod njenom vlašću zajedno sa društvenim i političkim aktivnostima, tako da je čisto političku sterilnost pod starijim birokratijama pratila totalna sterilnost pod totalitarnom vladavinom.

Doba koje je videlo uspon pan-pokreta, međutim, živelo je još u blaženom neznanju o totalnoj sterilizaciji. Naprotiv, nevinom posmatraču (kaki su zapadnjaci uglavnom bili) takozvana istočna duša je izgledala neuporedivo bogatija, njena psihologija dublja, njena književnost punija značenjem od plitke zapadne demokratije. Ova psihološka i književna avantura u dubine patnje nije prošla u Austrougarskoj, jer je njena književnost uglavnom bila književnost nemačkog jezika, koja je najzad bila i ostala nedeljivi deo nemačke književnosti uopšte. Umesto da ga inspiriše da ode u dubinu obmane, austrijska birokratija je pre navela svog najvećeg modernog pisca da ismeva i kritikuje celu tu stvar. Franc Kafka je sasvim dobro znao da praznoverje prema sudbini obuzima narod koji živi pod stalnom vladavinom slučajaja, da ljudi neminovno postaju skloni da čitaju posebno nadljudsko značenje u događajima čije je racionalno značenje izvan znanja i razumevanja onih kojih se tiče. On je bio potpuno svestan čudne privlačnosti takvih naroda, njihovih melanholičnih i lepih, tužnih narodnih priča koje su izgledale tako nadmoćne nad lakšom i svetlijom književnošću srećnijih naroda. On je razotkrio ponos pred neminovnošću kao takvom, čak i pred neminovnošću zla, i mučnu fantaziju koja poistovećuje zlo i nesreću sa sudbinom. Čudo je jedino što je on to mogao da uradi u svetu u kojem glavni elementi ove atmosfere nisu bili potpuno artikulisani; poverio je svojim najjačim silama imaginacije da izvuku sve potrebne zaključke i da, takoreći, na neki način upotpune ono što realnost nije baš potpuno izoštrila.⁶³

⁶³ Vidi sjajnu Barnabasovu priču u *Zamku* (1930), koja zvuči kao uvrnuta travestija nekog dela ruske literature. Jedna porodica živi pod kletvom, tretirana kao gubava po to ona sama sebe tako oseća, samo zato što se jedna od lepih kćeri usudila jednom da odbije nepristojna navaljivanja jednog važnog činovnika. Sami seljaci, koje birokratija kontroliše i do poslednje sitnice, čak i u svojim mislima robovi ćefova svemoćnih činovnika, davno su shvatili da je biti u pravu ili grešiti za njih stvar puke sudbine, koju ne mogu da izmene. Nije, kako K. naivno pretpostavlja, eksponiran po iljalcu pisma, već primalac, njega žigo u i na njega bacaju ljagu. To misle seljaci kad govore o svojoj sudbini. Sa K-ovog stanovišta, to je nepravedno i monstrozno, ali (on je) jedini u selu tog mišljenja.

Jedino je rusko carstvo toga doba nudilo celokupnu sliku vladavine putem birokratije. Haotično stanje zemlje prevelike da bi se njome vladalo, nastanjene primitivnim narodima bez iskustva u političkoj organizaciji bilo koje vrste, koji su vegetirali pod neshvatljivom vrhovnom vlašću ruske birokratije prizivalo je atmosferu anarhije i hazarda u kojoj su svađalački hirovi sitnih oficira i svakodnevna nekompetentnost i nekonzistentnost inspirisali filozofiju koja je u Slučaju videla pravog Gospodara života, nešto kao pojavu božanskog providenja.⁶⁴ Panslovenima koji su uvek insistirali na mnogo interesantnijoj situaciji u Rusiji nasuprot plitkoj dosadi civilizovanih zemalja, izgledalo je kao da je Božanstvo našlo intimnu imanenciju u duši nesrećnog ruskog naroda kao nigde na kugli zemaljskoj. U beskrajnoj struji književnih varijacija, pansloveni su suprotstavili dubinu i žestinu Rusije površnoj banalnosti Zapada, koji nije znao za patnje niti za značenje žrtve a ispod čije su se sterilne civilizovane površine skrivale frivolnost i trivijalnost.⁶⁵ Totalitarni pokreti još uvek su mnogo svoje privlačnosti dugovali tom mutnom i ogorčenom antizapadnjačkom raspoloženju koje je posebno bilo u modi u predhitlerovskoj Nemačkoj i Austriji, ali je isto tako zahvatilo glavninu evropske inteligencije dvadesetih godina. Sve do trenutka kada su stvarno šćepali vlast, totalitarni pokreti mogli su da koriste ovu strast prema dubokom i bogatom iracionalnom, a tokom ključnih godina, kada je prognana ruska inteligencija vršila neznatan uticaj na duhovno raspoloženje u potpunosti uznemirene Evrope, ovo čisto literarno držanje pokazalo se kao jak emocionalni činilac u pripremanju tla za totalitarizam.⁶⁶

Pokreti, za razliku od partija, nisu jednostavno degenerisali u birokratske mašinerije,⁶⁷ već su u birokratskim režimima videli moguće modele organizacije. Svi će oni učestvovati u divljenju koje je inspirisalo panslo-

⁶⁴ Deifikacija slučaja služi naravno kao racionalizacija svakom narodu koji nije gospodar sopstvene sudbine. Vidi na primer Steinberg, *op. cit.*: Jer slučaj je postao odlučujući za strukturu jevrejske istorije. A slučaj se..., na jeziku religije zove Providenje (p. 34).

⁶⁵ Jedan ruski pisac je jednom rekao da je panslavizam probudio nepomirljivu mržnju prema Zapadu, morbidni kult svega ruskog; ... Pansloveni, videći svuda neprijatelje svoje ideje, proganjali su svakoga ko se nije slagao sa njima... (Victor Bérard, *L'Empire russe et le tsarisme*, 1905). Vidi takode N. V. Bubnoff, *Kultur und Geschichte im russischen Denken der Gegenwart*, 1927, *Osteuropa: Quellen und Studien*. Heft 2, V.

⁶⁶ Ehrenberg, *op. cit.*, nagla va ovo u epilogu: Ideje Kijerevskog, Čomjakova, Leontjeva možda su umrle izvan Rusije posle revolucije. Ali sada su se proširile po celoj Evropi i danas žive u Sofiji, Konstantinopolju, Berlinu, Parizu, Londonu. Rusi, upravo učenici ovih autora,... objavljuju knjige i izdaju časopise koji se čitaju u svim evropskim zemljama; kroz njih su ove ideje ideje njihovih duhovnih očeva reprezentovane. Ruski duh postao je evropski (p. 334).

⁶⁷ Za birokratizaciju partijskih mašina, studija Roberta Michelsa, *Political Parties; a sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy* (engleski prevod Glancoe, 1949, sa nemačkog izdanja od 1911), još uvek je standardno delo.

vena Pogodina da opiše mašineriju ruske carske birokratije: Užasna mašinerija, konstruisana po najjednostavnijim principima, vođena rukom *jednog* čoveka... koja se u svakom trenutku stavlja u pogon samo jednim pokretom, u bilo kom pravcu i brzinom koju on odabere. I ovo nije prosto mehanički pokret, mašina je potpuno oduhovljena nasleđenim emocijama, a to su potpuno podređivanje, neograničeno poverenje i posvećenost Caru koji je njihov bog na zemlji. Ko bi se usudio da nas napadne i koga ne bismo mogli da nateramo na poslušnost? ⁶⁸

Pansloveni su se suprotstavljali državi manje od svojih pangermanskih kolega. Oni su ponekad čak pokušavali da ubede Cara da postane glava pokreta. Razlog ove tendencije je svakako taj što se careva pozicija znatno razlikovala od pozicije ijednog drugog evropskog monarha, ne isključujući ni austrougarsko carstvo, i što se ruski despotizam nikada nije razvio u racionalnu državu u zapadnom smislu, već je ostao fluidan, anarhičan i neorganizovan. Carizam se, stoga, panslovenima katkada javljao kao simbol divovske pokretne sile okružene oreolom jedinstvene svetosti.⁶⁹ Panslavizam, nasuprot pangermanizmu, nije morao da izmišlja novu ideologiju koja odgovara potrebama slovenske duše i njenog pokreta, već je mogao da tumači i da od toga pravi misteriju carizam kao antizapadni, antiustavni, antidržavni izraz samog pokreta. Ova mistifikacija anarhične moći inspirisala je panslovenstvo najpogubnijim teorijama o transcendentnoj prirodi i inherentnoj dobroti sve vlasti. Vlast se smatrala božanskom emanacijom koja prožima sve prirodne i ljudske aktivnosti. Ona nije više bila sredstvo da se nešto postigne: ona je jednostavno postojala, ljudi su bili posvećeni njenoj službi za ljubav Božiju i bilo koji zakon koji bi mogao da reguliše ili ograniči njenu bezgraničnu i groznu snagu, jasno, bio je skrnavljenje. U svojoj potpunoj arbitrarnosti, vlast kao takva je držana za svetu, bilo da je to vlast cara ili vlast pola. Zakoni su bili ne samo u neskladu sa tim, oni su bili grešni, zamka koju su napravili ljudi i koja je sprečila pun razvoj božanskog.⁷⁰ Bez obzira šta je radila, vlast je još uvek bila

⁶⁸ K. Staehlin, *Die Entstehung des Panslawismus*, *Germano-Slavica*, 1936, Heft 4.

⁶⁹ M. N. Katkov: Sva vlast je izvedena od Boga; ruskom Caru je, međutim, dodeljen specijalni značaj koji ga deli od ostalih svetskih vladara... On je naslednik Cara Istočnog carstva,... osnivača samog verovanja u Hristovu veru... Tu leži misterija duboke razlike između Rusije i svih ostalih nacija sveta. Citirano iz Salo W. Baron, *Modern Nationalism and Religion*, 1947.

⁷⁰ Pobyedonostzev, *Reflections of a Russian Statesman*, London, 1898: Vlast ne postoji sama za sebe već radi ljubavi prema Bogu. To je služba kojoj su ljudi posvećeni. Odatle dolazi bezgranična, užasna snaga vlasti i njen neograničen i užasan teret (p. 254). Ili: Zakon postaje zamka ne samo za narod, već... za same vlasti angažovane u njegovoj upravi... ako na svakom stepenu izvršilac zakona nađe restriktivne propise u samom zakonu... onda je sva vlast izgubljena u sumnji, oslabljena zakonom... i pritisnuta strahom od odgovornosti (p. 88).

Vrhovna vlast u akciji,⁷¹ a panslovenski pokret je jedino morao da se prikloni toj vlasti i da joj organizuje narodnu podršku, čime bi ona konačno prožela i tako posvetila ceo narod kolosalno krdo, poslušno samovolji jednog čoveka, kojim se nije upravljalo ni zakonom niti interesom, okupljeno jedino kohezivnom silom svoje brojnosti i uverenja u sopstvenu svetost.

Od početka, pokreti kojima je nedostajala snaga nasleđenih emocija morali su u dva aspekta da se razlikuju od modela već postojećeg ruskog despotizma. Morali su da prave propagandu koja je etabliranoj birokratiji jedva bila potrebna i činili su to uvodeći element nasilja;⁷² a zamenu za ulogu nasleđenih emocija našli su u ideologijama koje su kontinentalne partije već znatno razvile. Razlika u njihovom korišćenju ideologije bila je u tome što ne samo što su dodavali ideološko opravdanje kad zastupaju nečije interese, već su ideologije koristili kao organizacione principe. Ako su partije bile tela za organizovanje klasnih interesa, pokreti su postali otelovljenja ideologija. Drugim rečima, pokreti su bili opterećeni filozofijom i tvrdili su da su pokrenuli individualizaciju univerzalnog morala unutar kolektiva.⁷³

Tačno da je konkretizacija ideja prvo razmatrana u Hegelovoj teoriji države i istorije, a da je kasnije razvijana u Marksovoj teoriji proletarijata kao protagoniste čovečanstva. Nije naravno slučajno što je na ruski panslavizam isto toliko uticao Hegel koliko je na boljševizam uticao Marks. Ipak ni Marks ni Hegel nisu smatrali da stvarna ljudska bića i stvarne partije i zemlje treba da budu otelovljenje ideja; obojica su verovali u proces istorije u kojem bi se ideje mogle konkretizovati samo u komplikovanom

⁷¹ Prema Katkovu vlada u Rusiji znači ne to potpuno različito od onoga to se u drugim zemljama razume pod tim terminom... U Rusiji je vlast u najvišem smislu te reči Vrhovna vlast u akciji... Moissaye J. Olgin, *The Sole of the Russian Revolution*, New York, 1917, p. 57. U racionalizovanijem obliku nalazimo teoriju da su zakonske garancije bile potrebne u državama koje su osnovane osvajanjem i kojima pretili klasni i rasni sukob; one su bile suviše ne u Rusiji gde vlada harmonija klasa i prijateljstvo rasa (Hans Kohn, *op. cit.*).

Iako je idolatrizovanje vlasti igralo manje artikulisanu ulogu u pangermanizmu, uvek je postojala izvesna nezakonita tendencija koja na primer jasno izlazi na videlo kod Frymanna, *op. cit.*, koji je još 1912. predložio uvođenje za titnog nadzora (*Sicherheitshaft*), to jest, hapšenja bez ikakvog zakonskog razloga, to su nacisti koristili da napune koncentracione logore.

⁷² Postoji naravno očita sličnost između francuske organizacije gomile tokom Drajfusove afere (vidi prvu knjigu) i ruskih progromskih grupa, kao što su Crne stotke, u kojima je bio okupljen najdivljiji i najmanje kultivisan talog stare Rusije i koje su ostale u kontaktu sa većinom pravoslavnih episkopija (Fedotow, *op. cit.*), ili Liga ruskog naroda sa svojim tajnim borbenim eskadronima regrutovanim od nižih agenata policije, koje je plaćala vlada a vodili intelektualci. Vidi E. Cherikover, *New Materials on the Pogroms in Russia at the Beginning of the Eighties* *Historische Schriften* (Vilna), II, 463; i N. M. Gelber, *Russian Pogroms in the Early Eighties in the Light of the Austrian Diplomatic Correspondence*, *Ibid.*

⁷³ Delos, *op. cit.*

dijalektičkom pokretu. Bila je potrebna vulgarnost vođa gomile da se ustreme na užasne mogućnosti takve konkretizacije za organizaciju masa. Ti ljudi su počeli da govore gomili da svaki od njenih pripadnika može postati takvo jedno uzvišeno svevažno hodajuće otelovljenje nečeg idealnog samo ako se pridruži pokretu. Onda on više ne mora da bude lojalan ili plemenit ili hrabar, on bi automatski bio sama inkarnacija Lojalnosti, Plemenitosti, Hrabrosti. Pangermanizam se pokazao nešto superiorniji u organizacionoj teoriji, sve dok je pronicljivo lišavao svakog Nemca svih ovih divnih kvaliteta dok se ne priključi pokretu (nagoveštavajući time zlobni prezir koji je nacizam kasnije izražavao prema pripadnicima nemačkog naroda koji se nisu učlanili u partiju), dok je panslovenstvo, utonulo duboko u svoje bezgranične spekulacije o slovenskoj duši, smatralo da svaki Sloven svesno ili nesvesno ima takvu dušu bez obzira na to da li je valjano organizovan ili ne. Bila je potrebna Staljinova okrutnost da u boljševizam uvede isti prezir prema ruskom narodu koji su nacisti pokazivali prema Nemcima.

Ta apsolutnost više od svega drugog deli pokrete od partijskih struktura i njihove parcijalnosti; pomoću nje oni sebi daju za pravo da odbiju sve primedbe individualne svesti. Posebna realnost svake ličnosti pojavljuje se naspram pozadine krivotvorene realnosti opšteg i univerzalnog, skuplja se na neznatnu meru ili biva utopljena u bujicu dinamičnog pokreta same univerzalnosti. U toj bujici razlika između ciljeva i sredstava isparava zajedno sa ličnošću, a rezultat je monstruoza besmrtnost ideološke politike. Sve je to otelovljeno u samom promenljivom pokretu; svaka ideja, svaka vrednost nestaje u kovitlacu praznoverne pseudonaučne imanentnosti.

III: *Partija i pokret*

UPADLJIVA i zlokobna razlika između kontinentalnog i prekomorskog imperijalizma ogleda se u njihovom početnom uspehu i promašajima. Dok je kontinentalni imperijalizam, već u početku, uspeo da ostvari imperijalističku mržnju prema nacionalnoj državi organizujući velike slojeve naroda izvan sistema, a u opipljivoj ekspanziji uvek su izostajali rezultati, dotle prekomorski imperijalizam, u svojoj ludoj i uspešnoj trci da anektira što više raštrkanih teritorija, nikada nije bio posebno uspešan kada je pokušavao da promeni političku strukturu matičnih zemalja. Uništavanje sistema nacionalne države, koje je pripremio njen sopstveni nacionalni imperijalizam, konačno su izveli oni pokreti koji su potekli izvan njenog doma. I kada je došlo do toga da pokreti počnu da se uspešno nadmeću sa partijskim sistemom nacionalne države, videlo se isto tako da oni mogu da

potkopaju samo zemlje sa višepartijskim sistemom, da puka imperijalistička tradicija nije dovoljna da postanu masovno privlačni i da Velika Britanija, klasična zemlja dvopartijske uprave, nije izvan svog partijskog sistema stvorila pokret fašističke ili komunističke orijentacije koji bi imao i najmanji ugled.

Parola iznad partija, apel pripadnicima svih partija, i hvalisanje da bi se one držale izvan sukoba partija i zastupale samo nacionalni interes, bili su podjednako karakteristični za sve imperijalističke grupe,⁷⁴ što se javilo kao prirodna posledica njihovog isključivog interesovanja za spoljnu politiku u kojoj navodno nacija dela kao celina u svim događajima, nezavisno od klasa i partija⁷⁵. Pošto je, međutim, u kontinentalnom sistemu ovo zastupanje nacije kao celine bilo monopol države⁷⁶, čak je moglo da izgleda kako su imperijalisti stavili državne interese iznad svega ostalog i kako je interes nacije kao celine našao u njima dugo očekivanu široku podršku. Uprkos svim tvrdnjama o istinskoj popularnosti, te partije iznad partija ostale su mala udruženja intelektualaca i imućnih ljudi, koja su, kao Pangermanska liga, mogla da se nadaju većoj popularnosti samo u vremenima nacionalne krize.⁷⁷

Tako, odlučujući izum pan-pokreta nije bilo to što su i oni tvrdili da su izvan i iznad partijskog sistema, već što su se nazvali pokretima, aludirajući samim imenom na duboku nevericu prema svim partijama, koja je

⁷⁴ Kako je rekao predsednik nemačkog *Kolonialverein* 1884. Vidi Mary E. Townsend, *Origin of Modern German Colonialism: 1871-1885*, New York, 1921. Pangermanska liga je uvek insistirala na tome da bude iznad partija; to je bilo i ostalo vitalan uslov za Ligu (Otto Bonhard, *op. cit.*). Prva prava partija koja je tvrdila da je višepartijska, upravo imperijalna partija, bila je Nacionalna liberalna partija u Nemačkoj pod vodstvom Ernsta Basermana (Fryman, *op. cit.*).

U Rusiji trebalo je da pansloveni samo pretenduju da budu ništa više do narodna podrška vladi pa da budu isključeni iz svih takmičenja sa partijama; jer Vrhovna vlast u akciji... ne može se razumeti u odnosu na partije. Tako kaže M. N. Katkov, bliski novinski saradnik Pobedonosceva. Vidi Olgin, *op. cit.*, p. 57.

⁷⁵ To je jasno bila još uvek svrha ranih izvanpartijskih grupa među koje je do 1918. Pangermanska liga morala još uvek da se računa. Stojeći izvan svih organizovanih političkih partija, možemo ići na njihovo čisto nacionalnim putem. Ne pitamo: Jeste li konzervativac? Jeste li liberal?... Nemačka nacija je tačka preseka na kojoj sve partije mogu da naprave zajedničko načelo. Lehr, *Zwecke und Ziele des alldeutschen Verbandes*. Flugschriften, No. 14. Prevod citiran prema Wertheimer, *op. cit.*, p. 110.

⁷⁶ Carl Schmitt, *Staat, Bewegung, Volk* (1934) govori o političkom monopolu koji je država stekla tokom sedamnaestog i osamnaestog veka.

⁷⁷ Wertheimer, *op. cit.*, sasvim korektno opisuje situaciju kad kaže: Potpuno je besmisleno to da nije postojala ikakva vitalna veza, pre rata, između Pangermanske lige i imperijalne vlade. S druge strane, bilo je savršeno tačno da je nemačka policija tokom Prvog svetskog rata bila pod odlučujućim uticajem pangermana jer je višepartijski kor postao pangermanski. Vidi Hans Delbrück, *Ludendorff's Selbstportrait*, Berlin, 1922. Uporedi takođe njegov raniji članak na tu temu, *Die Alldeutschen* u *Preussische Jahrbücher*, 154, December, 1913.

već bila rasprostranjena u Evropi na prelazu vekova i koja je konačno postala tako presudna da je u danima Vajmarske republike, na primer, svaka nova grupa verovala da nema bolje legitimacije i da ništa nije privlačnije masama nego insistiranje da ona nije partija već pokret.⁷⁸

Istina je da stvarnu dezintegraciju evropskog partijskog sistema nisu izvršili pan-pokreti već totalitarni pokreti. Pan-pokreti, međutim, koji su svoje mesto našli negde između malih, srazmerno bezopasnih imperijalističkih društava i totalitarnih pokreta, bili su prethodnica totalitarista, otkada su odbacili element snobizma tako upadljiv u svim imperijalističkim ligama, bilo snobizam iz bogatstva i rođenja, u Engleskoj, ili iz obrazovanja u Nemačkoj, pa su tako mogli da izvuku korist iz duboke narodne mržnje prema onim institucijama koje je trebalo da predstavljaju narod.⁷⁹ Ne iznenađuje to što privlačnost ovih pokreta u Evropi nije bila mnogo narušena porazom nacizma i sve većim strahom od boljševizma. Kako stvari sada stoje, jedina zemlja u Evropi u kojoj parlament nije prezren i u kojoj se ne mrzi partijski sistem je Velika Britanija.⁸⁰

Suočen sa stabilnošću političkih institucija na Britanskim ostrvima i istovremenim propadanjem nacionalnih država na kontinentu, čovek teško može da izbegne zaključak da razlika između anglosaksonskog i kontinentalnog partijskog sistema mora biti važan činilac. Jer puke materijalne razlike između jako osiromašene Engleske i nerazorene Francuske nisu bile velike po zvršetku ovog rata; nezaposlenost, najveći faktor prevrata u predratnoj Evropi, pogodila je Englesku čak jače nego mnoge kontinentalne države; a šok kojem je engleska politička stabilnost bila izložena odmah posle rata ukidanjem imperijalističke vladavine u Indiji od strane laburističke vlade, kao i njeni nesigurni naponi da ponovo izgradi englesku svetsku politiku neimperijalističkog kursa mora da su bili užasni. A puka razlika u socijalnoj strukturi nije se mogla računati kao relativna snaga Velike Britanije, jer je socijalistička vlada drastično izmenila ekonomsku bazu njenog društvenog sistema bez ikakve odlučne promene u političkim institucijama.

Iza spoljne razlike između anglosaksonskog dvopartijskog i kontinentalnog višepartijskog sistema leži temeljna razlika između funkcije partija unutar države, što je imalo velike posledice u držanju partije prema vlasti i položaju građana u državi. U dvopartijskom sistemu, jedna partija uvek

⁷⁸ Sigmund Neumann, *Die deutschen Parteien*, 1932, p. 99.

⁷⁹ Moeller van den Bruck, *Das Dritte Reich*, 1923, pp. VII-VIII opisuje situaciju: "Kada je svetski rat završen porazom... svuda smo sretali Nemce koji su govorili da su bili izvan svih partija, koji su govorili o 'bespartijnosti', koji su pokušavali da nadu gledaju te 'izvan partija'... Potpuno odsustvo poverenja prema parlamentu... koji ni u jednom trenutku nije imao pojava... ta se zapravo zbiva u zemlji... veoma je rasprostranjeno u narodu."

⁸⁰ Britansko nezadovoljstvo *Front-Bench*-sistemom nije imalo nikakve veze sa ovim antiparlamentarnim osećanjem, budući da su se Britanci u ovom slučaju protivili nečemu što je sprečavalo Parlament da pravilno funkcioniše.

predstavlja vladu i zapravo vlada zemljom, tako da, privremeno, partija na vlasti postaje identična sa državom. Država, kao stalni garant jedinstva zemlje, predstavljena je jedino u stalnosti kraljeve službe⁸¹ (jer je trajna uloga Forin ofisa kao pomoćnika ministra samo stvar kontinuiteta). Kako su dve partije planirane i organizovane za naizmeničnu upravu,⁸² sve grane administracije planirane su i organizovane za alternaciju. Pošto je vladavina svake partije ograničena u vremenu, opoziciona partija sprovodi kontrolu čija je efikasnost ojačana sigurnošću da je ona vladalac sutrašnjice. Zapravo opozicija, a ne simbolični kraljev položaj, garantuje integritet celine protiv jednopartijske diktature. Očigledne prednosti ovoga sistema su te da nema suštinske razlike između vlade i države, da vlast kao i država ostaje u rukama građana organizovanih u partiju, koja predstavlja vlast i državu ili današnjice ili sutrašnjice, te da sledstveno tome nema prilike za praštanje u uzvišenim spekulacijama o Vlasti i Državi kao da su one nešto izvan ljudskog domašaja, metafizički entiteti nezavisni od volje i delanja građana.

Kontinentalni partijski sistem pretpostavlja da se svaka partija svesno definiše kao deo te celine, koju će zauzvrat predstavljati država iznad partija.⁸³ Jednopartijska vlada tako može samo da znači diktatorsku dominaciju jedne partije nad svim drugima. Vlade koje su oformili savezi između partijskih vođa uvek su samo partijske vlade, jasno odvojene od države, koja ostaje izvan i iznad njih. Jedan od manjih nedostataka ovoga sistema je što članovi kabineta ne mogu biti izabrani prema svojim kompetencijama, jer je zastupljeno isuviše partija, a ministri se neminovno biraju prema partijskim savezima;⁸⁴ britanski sistem, s druge strane, dozvoljava izbor

⁸¹ Britanski partijski sistem, najstariji od svih, počeo je da se uobličuje ... tek kad su državni poslovi prestali da budu isključivo prerogativi krune... , to jest posle 1688. Istorijski gledano kraljeva uloga je bila da predstavlja naciju kao jedinstvo protiv frakcionih sukoba partija. Vidi članak *Political parties*, 3, *Great Britain*, W. A. Rudlina u *Encyclopedia of the Social Sciences*.

⁸² Izgleda da je tu sadržana najstarija istorija partije; George W. Cooke, *The History of Party*, London, 1936, u predgovoru to definiše kao sistem pomoću koga dve klase državnika... naizmenično vladaju moćnom imperijom.

⁸³ Najbolji prikaz suštine kontinentalnog partijskog sistema dao je vajcarski pravnik Johann Caspar Bluntschli, *Charakter und Geist der politischen Parteien*, 1869. On tvrdi: Istina je da je partija samo deo veće celine, nikada sama ta celina... Ona se nikada ne može identifikovati sa celinom, narodom ili državom...; zbog toga partija može da se bori protiv drugih partija, ali nikada ne sme da ih ignoriše i nikada ne sme želiti da ih uništi. Nijedna partija ne može da postoji sasvim sama (p. 3). Istu ideju je izrazio Karl Rozenkranz, Hegelov učenik, čija se knjiga o političkim partijama pojavila pre nego što su partije nastale u Nemačkoj: *Ueber den Begriff der politischen Partei* (1843): Partija je partijski svesna (p. 9).

⁸⁴ Vidi John Gilbert Heinberg, *Comparative Major European Governments*, New York, 1937, chapters VII and VIII. U Engleskoj jedna politička partija obično ima većinu u Donjem domu, a vođe partije su članovi Kabineta... U Francuskoj nijedna politička partija u praksi nije imala većinu članova u *Chamber de Deputies*, te je, sledstveno, savet ministara sastavljen od vođa jednog broja partijskih grupa (p. 158).

najboljeg čoveka iz širokih redova jedne partije. Mnogo je relevantnija, međutim, činjenica da višepartijski sistem nikad ne dozvoljava bilo kom čoveku ili bilo kojoj partiji da preuzme punu odgovornost, i prirodna je posledica što nijedna vlada koju je sastavio partijski savez nikada ne oseća punu odgovornost. Čak i kad se neverovatno dogodi i apsolutna većina jedne partije zavlada parlamentom, što rezultira jednopartijskom upravom, to se može završiti ili diktaturom, jer sistem nije pripremljen za takvu vladavinu, ili nečistom savešću još uvek istinski demokratskog vodstva koje će se, naviknuto da misli o sebi jedino kao o delu celine, prirodno plašiti da upotrebi svoju vlast. Ova nečista savest je funkcionisala gotovo na primeran način kada su se, posle Prvog svetskog rata, nemačka i austrijska Socijaldemokratska partija za trenutak pojavile kao partije apsolutne većine, a ipak su odbijale vlast koja ide sa tim položajem.⁸⁵

Od uspona partijskog sistema bilo je sasvim prirodno da se partije poistovećuju sa posebnim interesima, ekonomskim i drugim;⁸⁶ sve kontinentalne partije, ne samo radničke grupe, to su vrlo iskreno prihvatale sve dok su bile sigurne da država iznad partija upotrebljava svoju vlast manje-više u interesu svih. Anglosaksonska partija, naprotiv, zasnovana na nekom partikularnom principu za službu nacionalnom interesu,⁸⁷ sama je aktuelna ili buduća država te zemlje; partikularni interesi su zastupljeni u samoj partiji, kao njeno desno i levo krilo, a regulišu ih potrebe vlade. A pošto u dvopartijskom sistemu jedna partija uopšte ne može da opstane ako ne stekne dovoljno snage da preuzme vlast, nije potrebno nikakvo teorijsko objašnjenje, ne razvijaju se nikakve ideologije i uopšte ne postoji čud-

⁸⁵ Vidi *Demokratie und Partei*, izdanje Peter R. Rohden, Vienna, 1932, Uvod: Osobina po kojoj su se razlikovale nemačke partije je... da su sve parlamentarne grupe pomirene sa sudbinom da ne predstavljaju *volonté générale*... Zato su partije bile tako zbunjene kada ih je Novembarska revolucija dovela na vlast. Svaka od njih je bila tako organizovana da je mogla da postavi samo relativni zahtev, *to jest*, uvek je računala sa postojanjem drugih partija koje predstavljaju druge parcijalne interese, te je tako prirodno i ograničavala sopstvene ambicije (pp. 13-14).

⁸⁶ Kontinentalni partijski sistem je sasvim skora njeg datuma. Sa izuzetkom francuskih partija koje datiraju unazad do Francuske revolucije, nijedna evropska zemlja nije upoznala političko zastupni tvo putem partija pre 1884. Partije su nastale stvaranjem frakcija u parlamentu. U vedskoj je socijaldemokratska partija bila prva partija (1889) sa potpuno formulisanim programom (*Encyclopedia of Social Sciences, loc. cit.*). Za Nemačku vidi Ludwig Bergstraesser, *Geschichte der politische Parteien*, 1921. Sve partije su se iskreno bazirale na za titi interesa; Nemačka konzervativna partija, na primer, razvila se iz Udruženja za za titi interesa velikih zemlji nih poseda , osnovanog 1848. Interesi nisu bili nužno ekonomski, svakako. Holandske partije su, na primer, bile formirane oko dva pitanja koja su dominirala holandskom politikom irenje dozvola za rad i dotiranje privatnog (uglavnom verskog) obrazovanja (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.*).

⁸⁷ Edmund Burke (*Upon Party*, 2. edition, London, 1850), definicija partije: Partija je zajednica ljudi ujedinjenih radi unapređivanja nacionalnog interesa zajedničkim trudom na nekom partikularnom principu sa kojim se svi oni slažu .

ni fanatizam kontinentalne partijske borbe, koji ne izvire toliko iz sukobljenih interesa koliko iz antagonističkih ideologija.⁸⁸

Nevolja s kontinentalnim partijama, koje su u principu odvojene od vlasti i vlasti, nije prevashodno u tome što su bile priklještene uskim partikularnim interesima, koliko u tome što su se stidele tih interesa, pa su zato razvijale opravdanja koja su ih sve dovela do ideološke tvrdnje da se njihov partikularni interes poklapa sa najopštijim interesima čovečanstva. Konzervativna partija se nije zadovoljavala time da štiti interese prizemnog vlasništva već joj je bila potrebna filozofija po kojoj je Bog stvorio čoveka da obrađuje zemlju u znoju lica svog. Isto je bilo i sa ideologijom progresa partija srednje klase i sa tvrdnjom radničkih partija da je proletarijat predvodnik čovečanstva. Ova čudna kombinacija uzvišene filozofije i prizemnih interesa je samo na prvi pogled paradoksalna. Te partije nisu organizovale svoje klanove (ili obrazovale svoje vođe) za rukovođenje državnim poslovima, već su ih ovi zastupali samo kao privatne ličnosti sa privatnim interesima, morali su da udovolje svim privatnim potrebama, duhovnim kao i materijalnim. Drugim rečima, glavna razlika između anglosaksonske i kontinentalne partije je što je ova prva politička organizacija građana, koji treba da delaju sporazumno da bi uopšte delovali,⁸⁹ dok je druga organizacija privatnih lica koja žele da zaštite svoje interese od mešanja javnih poslova.

U skladu sa ovim sistemom, kontinentalna teorija države je ljude smatrala građanima samo dok nisu članovi partije, to jest, po njihovom ličnom neorganizovanom odnosu prema državi (*Staatsbürger*) ili po njihovom patriotskom entuzijazmu u kriznim vremenima (*citoyens*).⁹⁰ To je bio

⁸⁸ Arthur N. Holcombe (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.*) pravilno je naglasio da su u dvopartijskom sistemu principi dve partije imali tendenciju da budu isti. Da nisu bile u osnovi iste, pokoravanje pobjedniku bilo bi nepodno ljivo za pobjedeno.

⁸⁹ Burke, *op. cit.* : Oni su verovali da ljudi koji ne bi delovali složno, ne bi mogli da delaju efikasno, da ne bi mogli da delaju saglasno kad ne bi radili sa poverenjem; da ljudi ne bi mogli da rade sa poverenjem ako nisu povezani zajedničkim uverenjima, zajedničkim osećanjima i zajedničkim interesima .

⁹⁰ Za srednjoevropski koncept državljanina (*Staatsbürger*) naspram člana partije, vidi Bluntschli, *op. cit.*: Partije nisu državne institucije,... nisu članovi državnog organizma, već slobodne društvene grupe čije formiranje zavisi od promenljivog članstva, ujedinjenog oko zajedničke političke akcije određenim uverenjem . Razlika između interesa države i interesa partije se stalno naglavala: Partija ne sme sebe da stavi iznad države, ne sme nikada da stavi svoj partijski interes iznad državnog interesa (pp. 9 i 10).

Berke se, međutim, suprotstavlja konceptu prema kojem partijski interesi i članstvo u partiji čine čoveka lojalnim građaninom. Države su sastavljene od porodica, slobodne države od partija; i mi možemo da tvrdimo da na i prirodni pogledi i krvne veze neizbežno imaju sklonost da čine ljude lojalnim građanima, kao i da vezanost za na u partiju slabi one veze kojima se držimo za na u zemlju (*op. cit.*).

Lord John Russel, *On Party* (1850), ide čak korak dalje kad tvrdi da je glavni pozitivni efekat partije to što ona daje suptilnim maglovitim uverenjima političara, i vezuje ih za postojeće i trajne principe .

nesrećni rezultat preobražaja *citoyen*-a Francuske revolucije u *bourgeois*-a devetnaestog veka s jedne strane i antagonizma između države i društva s druge. Nemci su bili skloni da patriotizam smatraju poslušnim samozaboravom pred vlastima, a Francuzi entuzijastičkom lojalnošću fantomu večne Francuske. U oba slučaja patriotizam je značio napuštanje jednopartijskih i parcijalnih interesa u korist vladinog i nacionalnog interesa. Takva nacionalistička deformacija bila je zapravo skoro neizbežna u sistemu koji je stvorio političke partije izvan privatnih interesa tako da je javno dobro moralo da zavisi od sile odozgo i od nejasnog velikodušnog samožrtvovanja odozdo, koje se moglo postići samo podizanjem nacionalističkih strasti. U Engleskoj, naprotiv, antagonizam između privatnog i nacionalnog interesa nikada nije igrao odlučujuću ulogu u politici. Zbog toga što je partijski sistem na kontinentu više korespondirao sa klasnim interesima, to je urgentnija bila potreba nacije za nacionalnim interesima što Engleskoj sa njenim direktnim vladanjem putem partije i opozicije nikada nije bilo u toj meri potrebno.

Ako pogledamo kakvi uslovi za uspon pokreta postoje u kontinentalnom, a kakvi u britanskom sistemu, verovatno bi se jednopartijska diktatura lakše dokopala državne mašine u zemljama gde je država iznad partija, i time iznad građana, nego u onima u kojima građani deluju dogovorno, to jest kroz partijsku organizaciju, mogu legalno da zadobiju vlast i da se oseću kao vlasnici države, današnje ili sutrašnje. Još je verovatnije da se mistifikacija vlasti svojstvena pokretima može postići lakše što su građani udaljeniji od izvora vlasti lakše u zemljama sa birokratskom upravom gde vlast potpuno prevazilazi sposobnost razumevanja čoveka kojim se vlada, nego u zemljama sa ustavnom upravom, gde je zakon iznad vlasti, a vlast samo sredstvo njenog jačanja; a još lakše u zemljama gde je državna vlast izvan domašaja partija, pa je stoga, čak i ako ostane u domašaju građaninove inteligencije, pomeren van domašaja njegovog praktičnog iskustva i delovanja.

Otuđenje masa od vlasti, koje je bilo početak njihove konačne mržnje i gnušanja prema parlamentu, razlikovalo se u Francuskoj i drugim zapadnim demokratijama s jedne strane i u srednjoevropskim zemljama, Nemačkoj uglavnom, s druge. U Nemačkoj, gde je država po definiciji iznad partija, partijske vođe su uvek otkazivale vernost u trenutku kada su postale ministri i bile zadužene zvaničnim obavezama. Nelojalnost sopstvenoj partiji bila je dužnost svih u javnoj službi.⁹¹ U Francuskoj, kojom je

⁹¹ Uporedi sa ovim stavom indikativnu činjenicu da u Belikoj Britaniji Remzi Mekdonald nije ni ta mogao da učini da se zaboravi njegova izdaja Laburističke partije. U Nemačkoj je činovnički duh tražio od službenika u državnim službama da budu iznad partija. Nasuprot ovom duhu stare pruske državne službe, nacisti su afirmisali prioritet partije, jer su želeli diktaturu. Gebels je eksplicitno zahtevao: Svaki član partije koji postaje državni funkcioner mora da ostane nacionalsocijalista, prvo... i da blisko saraduje sa partijskom administracijom (citirano iz Gottfried Neese, *Partei und Staat*, 1939, p. 28).

vladao savez partija, od ustanovljenja Treće republike i njenog fantastičnog sastavljanja kabineta nije bila moguća nikakva prava vlada. Njena slabost se potpuno razlikovala od nemačke; ona je ukinula državu, koja je bila iznad partija i iznad parlamenta, a nije reorganizovala svoj partijski sistem u telo sposobno da vlada. Vlada je neizostavno postala smešan eksponent stalno promenljivih raspoloženja Parlamenta i javnog mnjenja. Nemački sistem, s druge strane, načinio je od Parlamenta manje-više korisno poprište konfliktnih interesa i mišljenja, čija je glavna funkcija bila da utiče na vladu ali čija je praktična neophodnost za vođenje državnih poslova bila, u najmanju ruku, diskutabilna. U Francuskoj su partije ugušile vladu; u Nemačkoj je država uskopila partije.

Od kraja prošlog veka, ugled ovih kolonijalnih parlamenata i partija je stalno opadao; širokim narodnim masama oni su izgledali kao skupe i nepotrebne institucije. Upravo iz tog razloga svaka grupa koja je tvrdila da predstavlja nešto iznad partijskih i klasnih interesa i koja je nastala izvan parlamenta, imala je mnogo šanse za popularnost. Takve su grupe izgledale kompetentnije, iskrenije i delovalo je kao da se više bave javnim poslovima. Ovo je, međutim, bio samo privid, jer je istinski cilj svake partije iznad partija bio da promoviše jedan poseban interes, sve dok ne proždere sve ostale, a jednu posebnu grupu proizvede u gospodara državne mašine. To se konačno dogodilo u Italiji pod Musolinijevim fašizmom, koji do 1938. nije bio totalitaran, već obična nacionalna diktatura koja se logično razvila iz višepartijske demokratije. Jer ima zaista neke istine u staroj banalnoj istini o afinitetu između vladavine većine i diktature, ali taj afinitet nema bilo kakve veze sa totalitarizmom. Očigledno da, posle mnogo decenija neefikasne i zbrkane uprave, uzurpiranje države u korist jedne partije može da dođe kao veliko olakšanje jer bar obezbeđuje, iako za ograničeno vreme, neku konzistentnost, stalnost i malo manje protivrečnosti.

Činjenica da je uzurpiranje vlasti od strane nacista često poistovećivano sa takvom jednopartijskom diktaturom samo je pokazala koliko je političko mišljenje još uvek imalo korena u starim utvrđenim obrascima i koliko su malo ljudi bili spremni za ono što je stvarno trebalo da dođe. Jedini tipično moderan aspekt diktature fašističke partije je što je i ovde, takođe, partija insistirala na tome da je ona u stvari pokret; postalo je evidentno da ona to nije, već da je jednostavno preuzela etiketu pokret da bi privukla mase čim je zaposela državnu mašinu bez drastičnih promena strukture vlasti u zemlji, zadovoljavajući se time da sve vladine položaje popuni članovima partije. Upravo je kroz poistovećivanje partije sa državom, koje su i nacisti i boljševici uvek pažljivo izbegavali, partija prestala da bude pokret i vezala se za u biti stabilnu strukturu države.

Iako totalitarni pokreti i njihovi prethodnici, pan-pokreti, nisu bili partije iznad partija sa aspiracijom da prigrabe državnu mašinu, već pokreti

koji su ciljali na razaranje države, nacisti su videli da je vrlo povoljno da se predstavljaju kao takvi, to jest, da se pretvaraju da verno slede italijanski model fašizma. Tako su mogli da zadobiju pomoć onih gornjih klasa i poslovne elite koji su naciste greškom smatrali za ove starije grupe, koje su i sami često inicirali i koje su imale dosta skromne pretenzije da državnu mašinu osvoje za jednu partiju.⁹² Biznismeni koji su pomogli Hitleru da dođe na vlast naivno su verovali da podržavaju samo diktatora, čoveka koga su sami napravili, koji će upravljati u korist njihove klase a na štetu svih ostalih.

Imperijalistički inspirisane partije iznad partija nikada nisu znale kako da profitiraju od narodne mržnje prema partijskom sistemu kao takvom: frustrirani nemački predratni imperijalizam, uprkos snovima o kontinentalnoj ekspanziji i žestokom optuživanju demokratskih institucija nacionalne države, nikada nije imao domet pokreta. Svakako da nije bilo dovoljno da se bahato nipoštaavaju klasni interesi, sam temelj partijskog sistema nacije, jer su pokreti po tome bili još manje privlačni nego obične partije. Ono što im je očito nedostajalo, uprkos visokoparnim nacionalističkim frazama, bila je stvarna nacionalistička ili neka druga ideologija. Posle Prvog svetskog rata, kada su nemački pangermani, posebno Ludendorff i njegova žena, shvatili ovu grešku i pokušali da je poprave, propali su uprkos svojoj znatnoj sposobnosti da podilaze najvećim praznovericama masa, jer su se čvrsto držali zastarelog netotalitarnog obožavanja države i nisu mogli da razumeju da raspaljeno interesovanje masa za takozvane nadržavne sile (*überstaatliche Mächte*) to jest za jezuite, Jevreje i masone ne proističe iz obožavanja nacije ili države, već, naprotiv, iz zavisti i želje da i sami postanu nadržavne sile.⁹³

Jedine zemlje u kojima, po svemu sudeći, državna idolatrija i obožavanje nacije još nisu izašli iz mode i gde se narod još uvek ozbiljno bavio nacionalističkim parolama protiv nadržavnih sila bile su one latinevropske države kao Italija i u manjem stepenu Španija i Portugalija, a one su zapravo patile od čvrstih prepreka koje su njihovom punom nacionalnom razvoju postavljale crkvene vlasti. To se događalo delimično zahvaljujući autentičnom elementu zakasnelog nacionalnog razvoja, a delimično i zbog mudrosti crkve koja je vrlo razborito shvatila da fašizam nije ni antihrišćanski ni totalitaran u principu, nego da samo želi da postigne odvajanje crkve od države, koje je u drugim zemljama već izvršeno, da je početni an-

⁹² Takvi kao *Kolonialverein*, *Centralverein für Handelsgeographie*, *Flottenverein* ili čak Pangermanska liga, koja, međutim, pre Prvog svetskog rata nije imala nikakve veze sa krupnim biznisom. Vidi Wertheimer, *op. cit.*, p. 73. Tipični među tom buržoazijom iznad partija bili su naravno *Die Nationalliberalen*; vidi bele ku 74.

⁹³ Erich Ludendorff, *Die überstaatlichen Mächte im letzten Jahre des Weltkrieges*, Leipzig, 1927. Vidi takode *Feldherrnworte*, 1938, 2 vols: I 43, 55; II, 80.

tiklerikalni prizvuk fašističkog nacionalizma dosta brzo jenjavao i ustupio mesto jednom *modus vivendi* kao u Italiji, ili očiglednom savezu sa crkvom, kao u Španiji i Portugaliji.

Musolinijevo tumačenje ideje korporizovane države bilo je pokušaj da se prevaziđu ozloglašene opasnosti za naciju u društvu u kojem su vladale klase sa novom integrisanom društvenom organizacijom⁹⁴ i da se inkorporiranjem društva u državu reši antagonizam na kome je počivala nacionalna država.⁹⁵ Fašistički pokret, partija iznad partije, pošto je tvrdio da predstavlja interes nacije u celini, dokopao se državne mašine, poistovetio se sa najvećim nacionalnim autoritetom i pokušao da od celog naroda načini deo države. Međutim, on nije za sebe mislio da je iznad države i njegove vode nisu zamišljale da su iznad nacije.⁹⁶ Što se tiče fašista, njihov se pokret završio barem što se tiče unutrašnje politike kada su prigrabili vlast; pokret nije mogao da se nastavi samo radi spoljne politike, u stilu imperijalističke ekspanzije i tipično imperijalističkih avantura. Čak i pre uzurpiranja vlasti, nacisti su se jasno držali po strani od ovog fašističkog oblika diktature u kojem pokret služi samo da dovede partiju na vlast, a svesno su koristili partiju da podstiče pokret, koji, nasuprot partiji, ne sme da ima bilo kakve konačne, čvrsto određene ciljeve.⁹⁷

Razlika između fašista i totalitarnih pokreta najbolje se ilustruje njihovim držanjem prema vojsci, to jest, prema toj nacionalnoj instituciji *par excellence*. Za razliku od nacista i boljševika, koji su uništili duh vojske podređujući je političkim komesarima ili totalitarnim elitnim formacijama, fašisti su mogli da koriste tako izrazito nacionalističke instrumente

⁹⁴ Glavna svrha korporativne države bila je popravljjanje i neutralizovanje stanja koje je donela industrijska revolucija devetnaestog veka, koja je razdvojila kapital i rad u industriji stvarajući s jedne strane kapitalističku klasu unajmljivača rada a sa druge veliku klasu bezvlasnih, industrijski proletarijat. Blizina tih klasa neizbežno je dovelo do sukoba njihovih suprotnih interesa (*The Fascist Era*, published by the Fascist Confederation of Industrials, Rome, 1939, chapter III).

⁹⁵ Ako Država treba istinski da predstavlja naciju, onda ljudi od kojih se nacija sastoji moraju biti deo Države.

Kako to osigurati?

Fa istički odgovor je organizovanje ljudi u grupe prema njihovim aktivnostima, grupe koje se kroz svoje vode ... uspinju etapama kao u piramidi u čijoj su osnovi mase, a na vrhu Država.

Nijedna grupa izvan Države, nijedna grupa protiv Države, sve grupe unutar Države... što... je sama nacija izražena izgubljeno. (*ibid.*)

⁹⁶ Za odnos između partije i države u totalitarnim zemljama, a posebno za inkorporisanje fa ističke partije u državu Italije, vidi Franz Neumann, *Behemoth*, 1942, chapter 1.

⁹⁷ Vidi izuzetno interesantnu prezentaciju odnosa između partije i pokreta u *Dienstvorschrift für die Parteiorganisation der NSDAP*, 1932, p. II ff. i prezentaciju Warnera Besta u *Die deutsche Polizei*, 1941, p. 107, koja ima istu orijentaciju: Zadatak je Partije... da održava pokret na okupu i da mu daje podršku i pravac.

kao što je vojska, sa kojom su se poistovetili kao što su se poistovećivali sa državom. Želeli su fašističku državu i fašističku vojsku, ali još uvek vojsku i državu; samo su u nacističkoj Nemačkoj i u sovjetskoj Rusiji vojska i država postale podređene funkcijama pokreta. Fašistički diktator je bio jedini pravi uzurpator u stilu klasične političke teorije a ne ni Hitler ni Staljin i njegova jednopartijska vlast je bila u izvesnom smislu jedina koja je još uvek bila blisko povezana sa višepartijskim sistemom. On je izvršio ono na šta su ciljali imperijalistički nastrojene lige, društva i partije iznad partija, tako da je upravo italijanski fašizam postao jedini primer modernog masovnog pokreta organizovanog u okvirima postojeće države, inspirisan isključivo ekstremnim nacionalizmom, i on je neprestano transformisao narod u onakve *Staatsbürger* ili *patriotes* kakve je nacionalna država mobilisala samo u vremenima krize i *union sacrée*.⁹⁸

Nema pokreta bez mržnje prema državi, a to je praktično bilo nepoznato nemačkim pangermanima u relativnoj stabilnosti predratne Nemačke. Pokreti su nastali u Austrougarskoj, gde je mržnja prema državi za potlačene nacionalnosti bila izraz patriotizma, gde su partije sa izuzetkom Socijaldemokratske, koja je uz Hrišćansko-socijalnu partiju jedina bila iskreno lojalna Austriji bile formirane po nacionalnoj a ne po klasnoj liniji. To je bilo moguće jer su ekonomski i nacionalni interesi ovde bili skoro identični zato što je ekonomski i društveni status u velikoj meri zavisio od nacionalnosti; stoga je nacionalizam, koji je bio ujedinjujuća sila u nacionalnim državama, ovde odmah postao princip unutrašnjeg raskida, što je rezultiralo time da se struktura tih partija oštro razlikovala od strukture partija nacionalnih država. Članove partija nije okupljao partikularni interes u mnogonacionalnoj Austrougarskoj kao u ostalim kontinentalnim sistemima, ili partikularni princip organizovane akcije kao u anglosaksonskom, već uglavnom osećanje pripadnosti istoj nacionalnosti. Strogo govoreći, to bi trebalo da bude i bilo je velika slabost u austrijskim partijama, jer nikakvi konačni ciljevi ili programi nisu mogli da se izvedu iz osećanja plemenske pripadnosti. Pan-pokreti su od ove mane napravili vrlinu, pretvarajući partije u pokrete i otkrivajući onaj oblik organizacije kojem, nasuprot svim ostalim, nikad neće biti potreban cilj ili program, već iz dana u dan može da menja svoju politiku bez štete po svoje članstvo. Davno pre nego što je nacizam ponosno izrekao da mu program nije potreban iako ga ima, pangermanizam je otkrio koliko je opšte raspoloženje važnije za masovnu privlačnost od nacrti i platformi. Jer za pokret je jedino važno da

⁹⁸ U govoru 14. novembra 1933, Musolini brani svoju jednopartijsku vlast argumentima koji su kolali u svim nacionalnim državama tokom rata: potrebna je jedna politička partija tako da politička disciplina može da postoji... a da povezanost zajedničkom sudbinom može sve da ujedini prevazilazeći suprotne interese (Benito Mussolini, *Four Speeches on the Corporate State*, Rome, 1935).

se stalno kreće.⁹⁹ Nacisti su, zato, običavali da se prema četrnaest godina Vajmarske republike odnose kao prema vremenu Sistema *Systemzeit* što je impliciralo da je to vreme bilo sterilno, da mu je nedostajao dinamizam, da se nije kretalo, a da je za njim sledilo njihovo doba pokreta.

Pokret koji se stalno širio smatrao je da država, čak i kao jednopartijska diktatura, stoji na putu njegovim stalno promenljivim potrebama. Najkarakterističnija razlika između imperijalističke grupe iznad partije, Pangermanske lige u samoj Nemačkoj i pangermanskog pokreta u Austriji, je bilo njihovo držanje prema državi:¹⁰⁰ dok je partija iznad partija želela samo da preuzme državnu mašineriju, pravi pokret je ciljao na njeno razaranje; dok su prvi državu još uvek shvatali kao najvišu vlast čim je zastupništvo dopalo u ruke članovima jedne partije (kao u Musolinijevoj Italiji), ovi drugi su pokret shvatali kao nezavisan i nadređen državi.

Neprijateljstvo pan-pokreta prema partijskom sistemu steklo je praktični značaj kada je, posle Prvog svetskog rata, partijski sistem prestao da funkcioniše, a klasni sistem evropskog društva se slomio pod težinom sve većih masa potpuno deklasiranih događajima. Inicijativu tada nisu više imali pan-pokreti već njihovi totalitarni naslednici, koji su za nekoliko godina potkopali politike svih drugih partija do tog stepena da su one postale ili antifašističke ili antiboljševičke ili i jedno i drugo.¹⁰¹ Tim negativnim pristupom, očigledno nametnutim spolja, starije partije su jasno pokazale da ni one nisu više u stanju da funkcionišu kao zastupnici specifičnih klasnih interesa, već su postale puki zagovornici *status quo*-a. Brzina kojom su nemački i austrijski pangermani prišli nacizmu ima paralelu mnogo sporijem i mnogo komplikovanim toku kroz koji su pansloveni konačno otkrili da je likvidacijom Lenjinove ruske revolucije učinjeno dovoljno da Staljin dobije njihovu svesrdnu podršku. To što su boljševizam i nacizam na vrhuncu svoje moći nadrasli puki plemenski nacionalizam i bili skoro neupotrebljivi za one koji su još uvek stvarno verovali u njega u principu, a ne kao u puki propagandni materijal, nije bila greška ni pangermana niti panslovena, i to nije sputavalo njihov entuzijazam.

⁹⁹ Vredna je pažnje sledeća anegdota koju je zabeležio Berdajev: Mladi sovjet je i ao u Francusku... (i) pitali su ga kakav je utisak Francuska na njega ostavila. On je odgovorio; Nema slobode u toj zemlji Mladi je čovek izložio svoju ideju slobode; ... Takozvana (francuska) sloboda je od one vrste slobode koja sve ostavlja nepromenjeno; svaki dan je kao i onaj prethodni, pa se tako mladi čovek koji je do ao iz Rusije u Francuskoj dosadivao (*op. cit.*, pp. 182-183).

¹⁰⁰ Kao i u Austriji, ponekad je i među nemačkim pangermanima dolazilo do neprijateljstva prema državi, naročito ako su to bili *Auslandsdeutsche*, kao Moeller van der Bruk.

¹⁰¹ Hitler je tačno opisao situaciju kada je tokom izbora 1932. rekao: Protiv nacionalsocijalizma u Nemačkoj ima samo negativnih većina, citirano iz Konrad Heiden, *Der Führer*, 1944, p. 564.

Propast kontinentalnog partijskog sistema išla je ruku pod ruku sa opadanjem prestiža nacionalne države. Nacionalna homogenost je bila žestoko uzdrmana migracijama. Na primer Francuska, *nation par excellence*, postala je u roku od nekoliko godina potpuno zavisna od stranog rada; restriktivna imigraciona politika, neadekvatna novim potrebama, bila je još uvek potpuno nacionalna, ali je utoliko postalo jasnije da nacionalna država više nije sposobna da se suoči sa glavnim političkim temama tog vremena.¹⁰² Još je ozbiljniji bio nesrećni napor mirovnih ugovora 1919. da se uvedu nacionalne države u Istočnoj i Južnoj Evropi, gde je državotvorni narod često imao samo relativnu većinu i često bio bročano nadmašen kombinovanim manjinama. Ta nova situacija bila bi dovoljna sama po sebi da ozbiljno potkopa klasnu bazu partijskog sistema; svuda su partije sada bile organizovane po nacionalnim linijama kao da je ukidanje Dvojne monarhije služilo samo da omogući izvođenje mnoštva sličnih eksperimenata u manjem obimu.¹⁰³ U drugim zemljama, gde nacionalnu državu i klasni osnov njenih partija nisu potresale migracije i heterogenost stanovništva, inflacija i nezaposlenost su izazvale sličan krah; očigledno, što je rigidniji klasni sistem neke zemlje, što njeni ljudi imaju jaču klasnu svest, to je ovaj slom dramatičniji i opasniji.

Takva je bila situacija između dva rata, kad su svi pokreti imali više šanse od bilo koje partije, jer pokret napada instituciju države i ne poziva se na klase. Fašizam i nacizam su se uvek hvalisali da njihova mržnja nije uperena protiv pojedinačnih klasa, već protiv klasnog sistema kao takvog, koji su oni optuživali kao izum marksizma. Još je značajnija bila činjenica da su komunisti takođe, bez obzira na svoju marksističku ideologiju, morali da napuste rigidnost pozivanja na klase, kada su, posle 1935, pod izgovorom da proširuju svoju masovnu bazu, svuda formirali Narodni front i počeli da privlače sve veće mase izvan svih klasnih slojeva, koje su do tada bile prirodni plen za fašistički pokret. Nijedna od starih partija nije bila spremna da primi te mase, niti je pravilno procenjivala njihov sve znatniji broj i sve jači politički uticaj njihovih vođa. Ova greška u prosuđivanju starih partija može se objasniti činjenicom da su ih bezbedan položaj u parlamentu i sigurna zastupljenost u službama i institucijama države naveli da se osećaju mnogo bliže izvorima vlasti nego masama; mislili su da će država zauvek ostati neprikosnoveni gospodar svih instrumenata nasilja, a da će vojska, vrhovna institucija nacionalne države, ostati presudni ele-

¹⁰² Pri izbijanju Drugog svetskog rata, barem 10 posto francuskog stanovništva su bili stranci i naturalizovani. U francuskim rudnicima na severu uglavnom su radili Poljaci i Belgijanci, u poljoprivredi na jugu Španci i Italijani. Vidi Carr-Saunders, *World Population*, Oxford, 1936, p. 145-158.

¹⁰³ Od 1918. nijedna (država-naslednica nije proizvela ... partiju koja bi obuhvatila više od jedne rase, jedne religije, jedne društvene klase ili jednog regiona. Jedini izuzetak je Komunistička partija Čehoslovačke (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.*).

ment u svim domaćim krizama. Oni su se zbog toga osetili slobodnim da se podsmehnu brojnim paravojnim formacijama koje su nicala bez ikakve zvanično priznate pomoći. Jer sa slabljenjem partijskog sistema pod pritiskom pokreta izvan parlamenta i klasa, nestajao je i pređašnji antagonizam partija prema državi. Partije, kao žrtve iluzije država iznad partija, loše su ovu harmoniju protumačile kao izvor snage, kao čudesan odnos sa nečim višeg reda. Ali državi je, kao i partijskom sistemu, pretio pritisak revolucionarnih pokreta, i ona više nije mogla sebi da dozvoli da održava svoju labavu i neizostavno nepopularnu poziciju iznad unutrašnjih domaćih sukoba. Vojska je odavno prestala da bude značajan bedem protiv revolucionarnog nemira, ne zato što je simpatisala sa revolucijom već zato što je izgubila položaj. Dva puta je u modernim vremenima, i oba puta u Francuskoj, *nation par excellence*, vojska već dokazala svoju suštinsku nevoljnost ili nesposobnost da pomogne vlasti ili da sama zauzme vlast: 1850, kada je dozvolila gomili iz Društva 10. decembar da dovede Napoleona III na vlast¹⁰⁴ i opet, krajem devetnaestog veka, za vreme Drajfusove afere, kad ništa nije bilo lakše nego da se uspostavi vojna diktatura. Neutralnost vojske, njena spremnost da služi svakog gospodara, konačno je stavila državu u poziciju posrednika između organizovanih partijskih interesa. Ona više nije bila *iznad već između* društvenih klasa.¹⁰⁵ Drugim rečima, država i partije zajedno branile su *status quo* ne shvatajući da sam ovaj savez podjednako kao i sve drugo služi tome da se *status quo* izmeni.

Do sloma evropskog partijskog sistema došlo je na spektakularan način Hitlerovim osvajanjem vlasti. Sada je često zgodno zaboraviti da je u trenutku izbijanja Drugog svetskog rata većina evropskih zemalja već poprimila neke oblike diktature i odbacila partijski sistem, kao i da je ta revolucionarna promena u vlasti najvećeg broja zemalja bila izvedena bez revolucionarnog potresa. Revolucionarna akcija češće je bila teatralni ustupak zemljama sa žestoko nezadovoljnim masama pre nego stvarna bitka za vlast. Najzad, nije bilo mnogo razlike u tome što nekoliko hiljada skoro nenaoružanih ljudi organizuje marš na Rim i preuzima upravu u Italiji, ili što u Poljskoj (1934) takozvani nepartijski blok, sa programom podrške polufašističkoj vladi i sa članstvom privučenim među plemićima i najsiromašnjim seljacima, radnicima i biznismenima, katolicima i ortodoksnim Jevrejima, legalno zadobija dve trećine mesta u Parlamentu.¹⁰⁶

U Francuskoj, Hitlerov dolazak na vlast, praćen jačanjem komunizma i fašizma, brzo je izbrisao prvobitne međusobne odnose partija i preko noći promenio starostavne partijske linije. Francuska desnica, do tada strogo

¹⁰⁴ Vidi Karl Marx, *op. cit.*

¹⁰⁵ Carl Schmitt, *op. cit.* p. 31.

¹⁰⁶ Vaclav Fiala, Les Partis politiques polonais, *Monde Slave*, February, 1953.

antinemačka i pro-ratna, posle 1933. postala je prethodnica pacifizma i razumevanja sa Nemačkom. Levica nije zaostala, od pacifizma po svaku cenu do čvrstog stava protiv Nemačke, i ubrzo su je iste one partije koje su samo nekoliko godina ranije optuživale njen pacifizam kao nacionalnu izdaju optužile da je partija ratnih huškača.¹⁰⁷ Godine koje su sledile Hitlerovom dolasku na vlast pokazale su se još katastrofalnijim po integritet francuskog partijskog sistema. U Minhenskoj krizi, sve partije, od desnice do levice, pocepale su se iznutra na jedino značajnom političkom pitanju: ko je za rat sa Nemačkom, ko je protiv njega.¹⁰⁸ Svaka je partija gajila mirovnu i ratnu frakciju; nijedna od njih nije mogla da ostane ujedinjena na glavnim političkim odlukama i nijedna nije izdržala probu fašizma i nacizma bez cepanja na antifašiste s jedne strane i pro-fašiste s druge. To što je Hitler za postavljanje marionetskih režima mogao slobodno da bira između svih partija, bila je posledica predratne situacije, a ne neki posebno oštrouman nacistički manevar. Nije bilo nijedne partije u Evropi koja nije dala kolaboratore.

Naspram dezintegracije starijih partija svuda je stajalo jasno jedinstvo fašističkog i komunističkog pokreta – prvi je, izvan Nemačke i Italije, lojalno zastupao mir čak i po cenu spoljne dominacije, dok je ovaj drugi zagovarao rat čak i po cenu nacionalne propasti. Poenta, međutim, nije toliko u tome što je ekstremna desnica svuda napustila svoj tradicionalni nacionalizam u korist Hitlerove Evrope, a što je ekstremna levica zaboravila svoj tradicionalni pacifizam u korist starih nacionalnih parola, već pre u tome što su oba pokreta mogla da računaju na lojalnost članstva i na to da vodstvo ne bude potreseno iznenadnim obrtom u politici. Ovo se dramatično dokazalo u nemačko-ruskom paktu o nenapadanju, kada je trebalo da nacisti zaborave svoju glavnu parolu protiv boljševizma a komunisti da se vrate na pacifizam koji su uvek optuživali kao sitnoburžuski. Takvi iznenadni obrti nimalo ih nisu vredali. Još uvek se dobro pamti kako su komunisti ostali jaki i posle svog drugog *volte-face*, kad je za manje od dve godine nacistička Nemačka napala Sovjetski Savez, i to uprkos činjenici da su obe političke partije uvele članstvo u ozbiljne i opasne političke aktivnosti koje su tražile pravo žrtvovanje i neprestanu akciju.

Spolja različit, ali u stvari mnogo žešći, bio je slom partijskog sistema u predhitlerovskoj Nemačkoj. To je izašlo na videlo tokom poslednjih predsedničkih izbora 1932, kada su sve partije usvojile potpuno nove i komplikovane oblike masovne propagande.

¹⁰⁷ Vidi pažljivu analizu Charles A. Micaud, *The French Right and Nazi Germany. 1933-1939*, 1943.

¹⁰⁸ Najčuveniji primer je bio cepanje Francuske socijalističke partije 1938. kada je Blumova frakcija ostala u manjini protiv Deatove prominenske grupe tokom partijskog Kongresa senskog okruga.

Sam izbor kandidata je bio čudan. Dok bi bilo prirodno da dva pokreta koja su stajala izvan parlamentarnog sistema i napadala ga sa suprotnih strana istaknu sopstvene kandidate (nacisti Hitlera a komunisti Telmana), prilično je iznenađivalo što sve partije najednom mogu da se slože oko istog kandidata. Nije bila šala to što je kandidat bio baš stari Hindenburg koji je uživao jedinstvenu popularnost koja od vremena Mekmehona kod kuće čeka svakog poraženog generala; time se pokazalo kako su stare partije samo želele da se poistovete sa starovremskom državom, državom iznad partija, čiji je najsnažniji simbol bila nacionalna vojska, drugim rečima, dokog su stepena već odustale od samog partijskog sistema. Jer, imajući u vidu pokrete, razlika između partija je zaista postala sasvim beznačajna; svima njima je postojanje dovedeno u pitanje i stoga su se one udružile i nadale da će zadržati *status quo* koji im je garantovao opstanak. Hindenburg je postao simbol nacionalne države i partijskog sistema, dok su se Hitler i Telman takmičili da postanu pravi narodni simboli.

Izborni plakati su pokazivali značaj odabira kandidata. Nijedan od njih nije hvalio svog kandidata zbog njegovih zasluga; plakati za Hindenburga su jasno tvrdili da je glas za Telmana u stvari glas za Hitlera upozoravajući radnike da ne troše glasove na kandidata koji će sigurno biti poražen (Telman) i da time stave Hitlera u sedlo. Tako su se socijaldemokrate složili da to bude Hindenburg, koji čak nije ni pominjan. Partije desnice igrale su istu igru i naglašavale da je glas za Hitlera glas za Telmana. I jedni i drugi su, osim toga, sasvim jasno aludirali na slučajeve u kojima su nacisti i komunisti imali zajednički cilj da bi uverili sve lojalno partijsko članstvo, bilo sa levece bilo sa desnice, da očuvanje *status quo*-a traži Hindenburga.

Nasuprot propagandi za Hindenburga, koja se dopadala onima koji su želeli *status quo* po svaku cenu a 1932. to je značilo nezaposlenost za skoro polovinu nemačkog naroda kandidati pokreta morali su da računaju sa onima koji su želeli promenu po svaku cenu (čak i po cenu uništenja legalnih institucija), a koji su bili sve brojniji, bar milioni nezaposlenih i njihove porodice. Nacisti zato nisu ni trepnuli na apsurd da je glas za Telmana glas za Hindenburga, komunisti nisu oklevali da odgovore da je glas za Hitlera glas za Hindenburga, i jedni i drugi preteći svojim glasačima opasnošću *status quo*-a na potpuno isti način na koji su njihovi opONENTI pretili svojim članovima sablašću revolucije.

Iza čudne uniformnosti metoda koje su koristile pristalice svih kandidata ležala je prećutna pretpostavka da će birači ići na izbore jer su zaplašeni plašili su se komunista, plašili su se nacista ili su se plašili *status quo*-a. U tom opštem strahu, sa političke scene nestale su sve klasne podele; dok je partijski savez za odbranu *status quo*-a izbrisao sve starije klasne strukture koje su se zadržale u odvojenim partijama, članstvo pokreta je bilo

potpuno heterogeno i isto toliko dinamično i nestalno kao i sama nezaposlenost.¹⁰⁹ Dok se u okviru parlamentarnih institucija levica pridružila desnici, ta dva pokreta su se bavila zajedničkim organizovanjem čuvenog saobraćajnog štrajka na ulicama Berlina u novembru 1932.

Kada se razmatra izuzetno brza propast kontinentalnog partijskog režima, treba imati na umu njegov veoma kratak životni vek. On nigde nije postojao pre devetnaestog veka, a u najvećem broju evropskih zemalja došlo je do formiranja političkih partija tek posle 1848, tako da je njegova vladavina neosporne institucije u nacionalnim politikama trajala jedva četiri decenije. Tokom poslednje dve decenije devetnaestog veka, svi značajni politički napreci u Francuskoj, kao i u Austro-Ugarskoj, dogodili su se već izvan parlamentarnih partija i u opoziciji prema njima, dok su svuda manje imperijalističke partije iznad partija, da bi dobile narodnu podršku, osporavale tu instituciju u korist agresivne, ekspanzionističke spoljne politike.

Dok su imperijalističke lige stavljale sebe iznad partija da bi se poistovetile sa nacionalnom državom, pan-pokreti su napadali iste te partije kao deo opšteg sistema koji je uključivao nacionalnu državu; oni nisu bili toliko iznad partija koliko iznad države da bi se direktno poistovećivali sa narodom. Totalitarni pokreti su konačno došli dotle da diskredituju i narod, koji su inače, sledeći u stopu pan-pokrete, koristili u propagandne svrhe. Totalitarna država je samo naizgled bila država, a pokret se više nije istinski poistovećivao čak ni sa potrebama naroda. Pokret je od sad bio iznad države i naroda, spreman da ih oboje žrtvuje radi svoje ideologije: Pokret... je Država, kao i Narod, i ni sadašnja država... ni sadašnji nemački narod ne mogu se zamisliti bez Pokreta.¹¹⁰

Nema boljeg dokaza o nepopravljivom raspadu partijskog sistema nego što su veliki naponi da se on oživi na kontinentu posle ovog rata, žalosni rezultati tih napora, pojačana privlačnost pokreta posle poraza nacizma i očigledna pretnja boljševizma nacionalnoj nezavisnosti. Rezultat svih napora da se povrati *status quo* samo je ponovno uspostavljanje političke situacije u kojoj su destruktivni pokreti jedine partije koje ispravno funkcionišu. Njihovo vodstvo je održalo autoritet pod najtežim okolnostima, i uprkos stalnoj promeni partijskih linija. Da bi se pravilno ocenile šanse za preživljavanje evropske nacionalne države, bilo bi mudro da se više ne

¹⁰⁹ Nemačka socijalistička partija pretrpela je tipičnu promenu od početka veka do 1933. Pre Prvog svetskog rata samo 10 posto njenih članova nije pripadalo radničkoj klasi dok je oko 25 posto njenih glasova dolazilo iz srednjih klasa. Međutim, 1930. samo 60 posto njenih članova su bili radnici a barem 40 posto glasova poticalo je od glasova srednje klase. Vidi Sigmund Neumann, *op. cit.*, p. 28 ff.

¹¹⁰ Schmitt, *op. cit.*

obraća previše pažnje na nacionalne parole koje pokreti povremeno usvajaju da bi sakrili svoje prave namere, bolje je smatrati da su do sada svi shvatili da su to regionalne grane međunarodnih organizacija, da se njegovo članstvo nimalo ne uznemirava kad izađe na videlo da njihova politika služi interesima spoljne politike jedne druge, pa čak i neprijateljske sile, a da optuživanje njihovih vođa za petokolonaštvo i izdaju, njihovo članstvo ne impresionira u nekoj znatnoj meri. Nasuprot starim partijama, pokreti su opstali u poslednjem ratu, i danas su jedine partije koje su ostale žive i značajne za svoje pristalice.